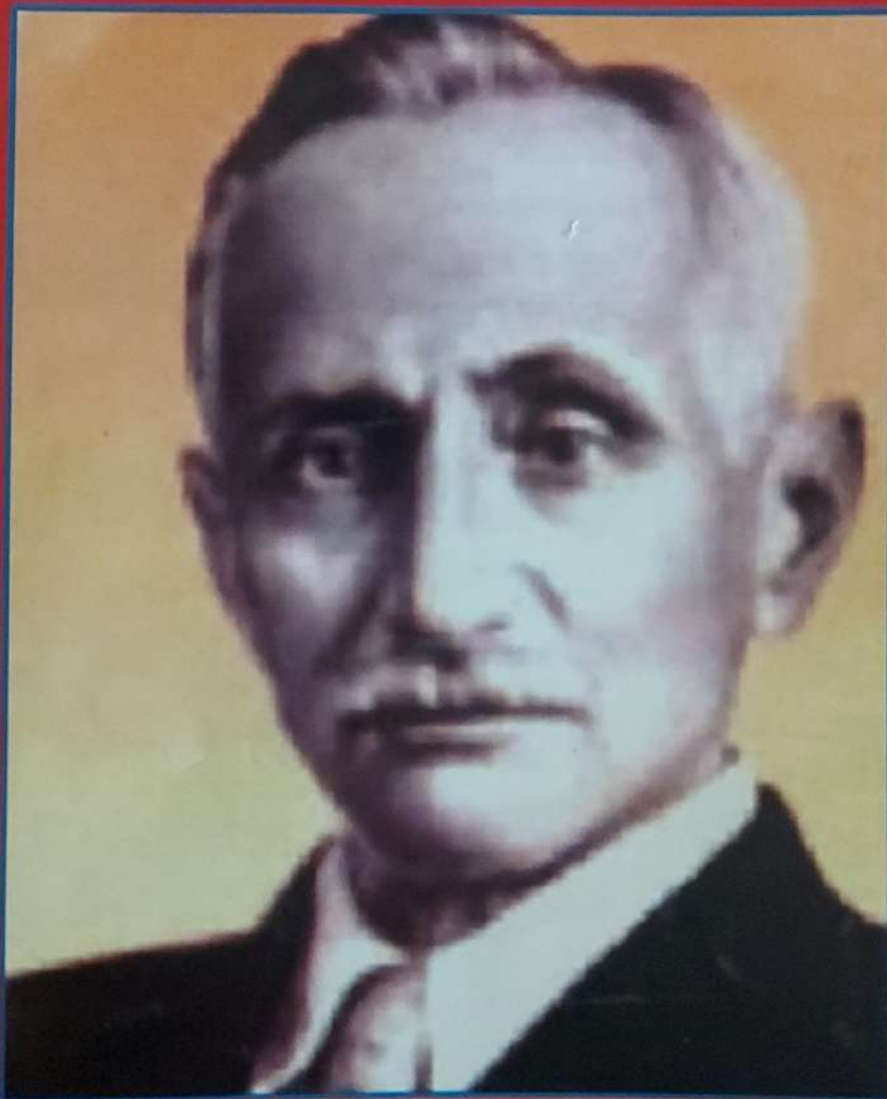

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI - 2016

№ 2

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Jurnal 1954-cü ildən nəşr olunur

**2016, № 2 (248)
(APREL - İYUN)**

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
(ELMİ-METODİK JURNAL)**

B A K I - 2016

BU NÖMRƏDƏ

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

M.Hüseynov – Akademik Tofiq Hacıyev poeziya dilinin
keyfiyyət meyarları haqqında.....3

METODİKA: TƏCRÜBƏ VƏ NƏZƏRİYYƏ

- ✦ S.Gözalova – Texniki ali məktəb tələbələrində nitq inkişafının
başlıca istiqamətləri.....16
- İ.Sultanova – M.Füzulinin "Su" qəsidəsi21
- S.Həsənova – Şəkilçilərin üslub xüsusiyyətləri25
- T.Rəhimli – Şərq xalqları ədəbiyyatının ali məktəblərdə tədrisi məsələləri.....31
- V.Qurbanov – Linqvodidaktika və linqvometodika37
- Y.Babayev – M.P.Vaqifin qoşmalarını tədris edərkən.....42
- ✦ R.Aslanova – Şəxsiyyətin formalaşmasında yaradıcı təbii qətiyyətin rolu.....46
- Ə.Tanrıverdi – "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı at adları tarixi – linqvistik müstəvidə.....48
- H.Şahbəndəyev – Ədəbi əsərlərin təhlili tədqiqatçıların inkişaf vasitəsi kimi.....52
- E.Maqşudov – Orfoepik vərdişlərin möhkəmləndirilməsində poetik
çalışmalardan istifadə.....56
- ✦ S.Seyidova, S.Abbasova – Elmi üslubun xüsusiyyətləri və tədrisi65
- X.Sultanova – Mifopoetik modelinin yaranmasında işıq mifologiyasının rolu71

ABDULLA ŞAİQ – 135

M.Baharlı – Abdulla Şaiqin yetimlərindən və tədqiqatçılarından eşitdiklərim.....75

Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq

AKADEMİK TOFIQ HACIYEV POEZİYA DİLİNİN KEYFİYYƏT MEYARLARI HAQQINDA

Məhərrəm HÜSEYNOV,
filologiya elmləri doktoru

Ədəbi dil tarixinə, ədəbi tənqid və poetikaya dair geniş diapazonlu yaradıcılığı, görkəmli türkoloq Tofiq Hacıyevin müasir elmi təfəkkürünün estetik-analitik forması olaraq özündə filoloji fikrimizin uğurlarını birləşdirir. Bədii sözün estetik cəhətdən qavranılması ilə bağlı problematika genişliyi, aktual elmi-nəzəri məsələlərin əhatə miqyasının vüsəti mərhüm professor T.Hacıyev əsərlərinin əsas məziyyətləridir. Bu məziyyət özünü təkcə problematika zənginliyində yox, həm də üslubunun canlılığında və əlvanlığında, ədəbi-bədii hadisələri geniş estetik kontekstdə alıb mənalandırmaq qabiliyyətində göstərir. Ədəbi dil tarixinin sistem şəklinə, demək olar ki, bütün inkişaf mərhələləri qüdrətli söz ustalarının nitq mədəniyyəti, ümumiyyətlə bədii ədəbiyyatın dil və üslub problemləri, inkişaf meyilləri və s. barədə yazdığı fundamental əsərlərlə bərabər, T.Hacıyevin ədəbi prosesin qaydalarına həsr etdiyi yazıları da aktuallığına görə diqqətəlayiqdir. Dil və üslub problemləri onun araşdırmalarında bir qayda olaraq zamanın ədəbi bədii-fikri və ədəbi prosesin ən aktual tələbləri ilə əhəngdarlıq təşkil edir.

Ədəbiyyatımızın dil və sənətkarlıq problemlərinə həsr etdiyi çoxsaylı əsərlərində T.Hacıyev müasir üslubi prosesləri klassik ənənələrlə üzvi şəkildə, vəhdətdə götürüb araşdırmağa meyli

ardıcıl və intensivdir. Dil-üslub məsələləri ilə əlaqədar yazdığı əsərlərin hamısı üçün ümumi bir səciyyəvi cəhət vardır. Bu da ondan ibarətdir ki, dil sənətkarlığı bütün hallarda ədəbi prosesin əsas məcrası, inkişaf istiqamətlərinin səciyyəsinə uyğun şəkildə, habelə sosial həyatın estetik prinsipləri və tələbləri səviyyəsində nəzərdən keçirilmişdir. Bədii üslubun ictimai-siyasi tərəqqi və mədəni-intellektual cəhətdən yeniləşmələrlə bağlı irəliləyişlər demək olar ki, bütün əlamətdar detalları ilə izlənmişdir.

T.Hacıyev dil tarixinin görkəmli tədqiqatçısıdır və bir cəhəti xüsusi xatırlatmaq lazım bilirik ki, ədəbi-bədii hadisələri, poetik dilin inkişaf meyillərini geniş üslubi-estetik kontekstdə qiymətləndirmək onun təhlil üsuluna xas olan keyfiyyətlər hesab olunur. Bədii üslubun yeniləşmə prosesində müəyyən dövrlərin özünəməxsus cizgiləri, poetik dilin zənginləşdirilməsində müxtəlif nəsilərə məxsus söz sənətkarlarının xidmətləri, ayrı-ayrı qələm sahiblərinin rolu və s. T.Hacıyevin elmi yaradıcılığında tam və dolğunluqla ümumiləşdirilmiş problemlərdəndir.

Ədəbi prosesdə, bədii söz ustalarının yaradıcılıq taleyində dilin müstəsna rolu haqqında T.Hacıyev dönə-dönə, ardıcıl şəkildə bəhs etmişdir və onun bu məsələ ilə bağlı fikirləri bədii yaradıcılıqda dilin əhəmiyyəti haqda oxucu

təsəvvürünü zənginləşdirməyə xidmət etmişdir. Sənətkarın yaradıcılıq əhvali-ruhiyyəsinin formalaşmasında bədii söz seçiminin uğuru və bunların qarşılıqlı münasibətləri T.Hacıyevin sənət qayğılarının təzahürü kimi meydana çıxır. Onun bütün elmi məqalə və monoqrafiyalarında bu məsələyə müasir münasibət və konkret estetik baxış dayanır. Dil və üslub məsələləri işığında o, söz sənətinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, onun estetik təbiətini açır. Bütün hallarda dil və ədəbi şəxsiyyət, qələm və söz münasibətləri nəzəri dərinliklə ön plana çəkilir. Məsələn, "Nəsr dilinin müasirlik məzmunu və müəllif çalanı" məqaləsində yazır: "Yazıçı yaradıcılığının bütün cəhətləri ilə zamanının yetirməsidir və onun ictimai-estetik tələbindən doğulur: ideya və düşüncəsi, janr və poetikası, dil və üslubu ilə. Yazıçının fəaliyyəti oxucunun zövqünü oxşamaqla, onun ideoloji tərbiyəsi ilə bitmir. Yaradıcılığın xüsusi, həm də ən böyük, bir qədər də avtonom bir sahəsini onun dil üzərindəki işi təşkil edir; bədii-estetik və ictimai-ideya tərbiyəsində yazıçı məhz dil vasitəsilə yerinə yetirir və bu tərbiyə işinin effekti məhz həmin sənət dilinin nüfuzedicilik dərəcəsi ilə bağlıdır. Dil bədii məzmunun ən mühüm çatdırıcı vasitələrindəndir, yeganə deyilsə də, ən başlanğıcıdır. Oxucu ilə nəinki estetik ünsiyyəti dillə saxlayır, yazıçı həm də məhz dilində yaşayır. Deməli, dil barəsində söz sənətinin məhz yaşama forması kimi narahat olmaq lazımdır. Bu hələ yazıçının birbaşa öz bədii təfəkkürü ilə şərtlənən, müəyyən dərəcəyə qədər fərdi işidir. Onun dillə bağlı daha ümumi, daha monumental və daha ictimai bir vəzifəsi də vardır: yazıçı bütövlükdə xalqın dilinə məsuldur" (6, 54).

Poeziya dilinin mühüm estetik mahiyyət və prinsipləri barədə məzmunlu

fikir və mülahizələr, görkəmli şairlərimizin dillə bağlı yaradıcılıq və sənətkarlıq fərdiyyətləri haqda düşüncələri T.Hacıyevin dahi sənət korifeylərinə - Nəsimi, Xətai, Füzuli, M.P.Vaqif, M.Ə.Sabir və başqalarına həsr etdiyi məqalələrində, iki cilddən ibarət "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" adlı monumental dərsliyində, "Şeirimiz. Nəsrimiz. Ədəbi dilimiz" kitabında, digər monoqrafiya və məqalələrində öz əksini tapmışdır. Təsədüfi deyil ki, onun çoxsahəli yaradıcılığı poetik dilçiliyimizin, ədəbi tənqidin diqqətəlayiq nümunələri kimi müsbət əks-ədə doğuraraq ədəbi-elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu münasibətlə bircə faktı diqqətə çatdırmağı lazım bilir. "Şeirimiz. Nəsrimiz. Ədəbi dilimiz" kitabına "Sözün estetik seyrindən danışan kitab" adlı ön sözündə T.Hacıyevin parlaq və yaradıcı fəaliyyəti poetika sahəsində mühüm estetik uğur kimi etiraf və təqdir olunmuşdur. Ön söz müəllifi V.Quliyev yazmışdır: "Tofiq Hacıyev dilçilərlə ədəbiyyatçılar arasındakı gözəgörüşməz müqaviləni birincilər sırasında pozub, təkcə dilin qrammatik qaydalarını öyrətməklə məhdudlaşmayıb, dili yalnız linqvistik yox, həm də bədii-estetik baxımdan, sənətkarlıq və poetika mövqeyindən araşdırmağa başlayıb. Alim bədii tutumu, estetik zənginliyi, sənətkar fərdiyyətini dil faktoru əsasında sınağa çəkir, dilə bədiilik və ondan istifadə məharətinə görə hərənin öz qiymətini verir... Tofiq Hacıyev öz tədqiqatlarında bilavasitə bazisi - bədii yaradıcılığın əsas materialı olan sözü araşdırır, sözdən çıxış edərək bu və ya digər yazıçının, şairin bədii qayəsini nə dərəcədə reallaşdırıb bildiyi barədə dəqiq, konkret təsəvvür yaradır. Bədiiliyini, üslub özünəməxsusluğunu, şeir texnikasının linqvistik

əsaslarını, bütövlükdə poetexnikanı öyrənmək baxımından Tofiq Hacıyev B.Tomaşevskinin, yaxud V.Vinoqradovun rus ədəbiyyatı üçün gördükləri işi Azərbaycan ədəbiyyatı üçün görür" (8, 3-4).

T.Hacıyev bədii dilin estetikası sahəsindəki yaradıcılığının başlıca istiqamətlərindən biri ədəbiyyat tarixinin çoxəsrlik təcrübəsini, müasir ədəbi prosesin ümumi inkişaf mənzərəsini, qanunauyğunluqlarını geniş və hərtərəfli planda öyrənməkdən ibarətdir. Bədii üslubun ən ümdə əlamətləri onun tarixi kökləri, zaman amili, inkişaf ənənələri və milli xüsusiyyətləri bütün incəliklərinə və detallarına görə hərtərəfli nəzərə alınaraq araşdırılır. Bədii ədəbiyyatın dili onun yarandığı dövrün poetik ab-havası, estetik fikri, janr müxtəlifliyi, üslubi istiqamətləri və nəhayət, bunların qarşılıqlı təması, münasibətləri fonunda nəzərdən keçirilir. T.Hacıyevin elmi-nəzəri qənaətlərinə görə, poetik dilin konkret vaxt ərzindəki mənzərəsi və inkişaf qanunauyğunluqları zaman kontekstində daha dərin və tam şəkildə başa düşülə bilər. Odur ki, söz sənətinin, xüsusilə də poeziya dilinin müasir vəziyyəti saf-nəzər edilərkən zamanın sənət qarşısında qoyduğu estetik tələblər mühüm təfərrüatları ilə izlənilir və nəzəri müddəalar zaman, ədəbi proses, janr, dil və s. problemlər ətrafında ümumiləşdirilir. T.Hacıyev belə hesab edir ki, "yazıçı dili ictimai mühitlə daimi rezonansdadır: həyatdakı hər səs onda əks olunur; bu rezonator həssas bir sim kimi mövcud ictimai şəraitə uyğun köklənir, ətraf aləmdəki hər bir dəyişiklikdən dərhal ehtizaza gəlir" (10, 178). Məhz bunun üçündür ki, o ədəbi janrların, janrlara uyğun dil-üslub xüsusiyyətlərinin formalaşmasında, təşəkkülündə zamanın, ictimai həyatın əhəmiyyətini və rolunu

göstərir. Göstərilən kateqoriyaların bir-birindən asılılığını, bu prosesin mürəkkəbliyini də nəzərdən qaçırmır. Həm bədii dildə, həm ictimai həyatın meydana gətirdiyi janr müasirliyində, həm də hər ikisinin qarşılıqlı əlaqələrinin intensivləşməsində zamanın məna və əhəmiyyəti xüsusi olaraq vurğulanır: "janr müasirliyi dil və intonasiya aktuallığından başqa bir şey deyil: zamanə janrı, ədəbi növü yaradır, o, intonasiyadan tələb edir, intonasiya da öz məzmununa uyğun lüğət materialı seçir" (10, 175).

T.Hacıyev geniş tədqiqat predmetləri içərisində poetikanın müxtəlif aktual və köklü məsələlərinə müraciət edir və bütün məqamlarda, əksər hallarda bədii yaradıcılığın formasını, dil və üslub zənginliyinin əhəmiyyətini, sənətkarlıq məziyyətlərini ön plana çəkir. Poetik sözün bütün dövr inkişaf mərhələlərindəki keyfiyyətlərini, bədii dilin canlı məsələlərini dərin yaradıcılıq səyi nəticəsində aşkarlayır, ən önəmli isə onunla əlaqədardır ki, bu problem üzərində ardıcıl işləyir. Bədii söz sənətinin güclü cəhətini daha çox onun mündəricəyə uyğun formasında axtarır. Müəllif obrazlar aləmini məharətlə təcəssüm etdirən forma mükəmməliyini, forma təkamülünü bədii yaradıcılığın çox vacib amili, başlanğıcı kimi qiymətləndirir: «..formanın müasirliyi, aktuallığı faktını inkar etmədən, onu da təsdiq etməliyə ki, bədii fikri hansı texniki qəlibdə verirsən ver, ən ümdə tələb odur ki, gərəkdir estetik mətləbi yüksək estetik səviyyədə ifadə etməyi bacarasan, bu, yaradıcılığın ən birinci şərtidir. Əgər müasir oxucu ilə ideya söhbəti aparırsansa, oxucunun zehinə, duyğularına nüfuz etmək üçün ən optimal formanı tapmaq sənətkarın ancaq uğuru sayılmalıdır" (10, 178).

Poeziyanın yeni gerçəkliyə uyğun

məzmununa müvafiq bədii ifadə vasitələri axtarırları probleminə T.Hacıyev həssas tədqiqatçılıq duyğusu ilə yanaşır. O, belə bir təkzibolunmaz fikri əsaslandırır ki, Azərbaycan şeirinin irəliyə doğru hərəkəti, onun daxili təkamülü poetik formalarda novatorluğu zəruriləşdirir, köklü ənənələrə möhkəm bağlanmaqla bədii üslubda, obrazlar aləmində, məcazlar sistemində təzələnməyə münbit bir zəmin yaradır. Bu da, təbiidir ki, ifadə forma və üsullarının zənginləşdirmə təşəbbüslərinə güclü təkan verir. Həmin prosesin əlamətdar tərəflərindən biri də ondan ibarətdir ki, novator axtarırları ənənəvi formalara yeni baxış formalılaşdırır. Bədii təfəkkürdə əmələ gələn yeni keyfiyyətlər, öz növ-bəsinə, orijinal bədii biçim axtarırlarının mənbəyinə çevrilir. T.Hacıyev şeirin obrazlarında, dilinin estetik imkanlarında yeniləşmə səylərini onun uğurlu nəticəsi ilə dəyərləndirir. Onun fikrincə, dil novatorluğuna böyük sənətkarlıq cəsarəti ilə nail olmaq mümkündür. Novatorluq cəhdləri o zaman uğurlu hesab oluna bilər ki, sünəi səciyyə daşmayıb mübahisəsiz bir fakt kimi meydana çıxsın. Ənənəvi poetik vasitələri müasirləşdirmək adı altında, yaxud zahirən orijinal görünmək məqsədilə şair modern formalara meyli edirsə, bunun poeziya üzərinə düşən yaradıcılıq vəzifəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Novatorluğun mənbəyi poetik formaları zənginləşdirmək, ənənəvi deyim qəlibləri, ifadə üsulları üzərinə səmərəli və yaradıcı axtarırlarla yeni sənət təmayülünə nail olmaqdır. Bu münasibətlə müəllif əsas diqqəti sənət dilindəki novatorluq problemlərinin əhəmiyyəti ətrafında toplayır. Hər cür modern formalara aludəçilik müəyyən əndazə çərçivəsindən kənara çıxmalıdır mövqeyini qətiyyətlə müdafiə edir: "...təcrübə göstərir ki, bədii fikrin

daxili təbiətindən - ilhamın çağırışından yox, modabazlıq həvəsindən yenilik eşqinə düşənlər, yeniliyə xəstəlik kimi düşən olanlar söz və ifadə yaradıcılığına nail ola bilmirlər. Belələrinin yenilik adına mətnə pərçim etdikləri söz və ifadələr, "doğradıqları" misralar qulaqları cırmaq-layr, hissəli oxşamaq əvəzinə gicəlləndirir. Orijinallıq adına dillə oyun çıxartmaq lazım deyil; hər sahədə olduğu kimi, dillə iş sahəsində də donkixotçuluq gülüncdür, hələ əlavə olaraq, burada çox zərərliyə" (10, 180).

T.Hacıyev haqlı olaraq göstərir ki, poeziya dilində novatorluq olduqca cazibəli və daimi təkamül prosesidir. O, Ə.Kərimin və onun dil novatorluğunu uğurla davam etdirən F.Sadıq, F.Qoca, Vaqif Bəhmənli, V.Cəbrayılzadə, E.Baxış və başqalarının dil novatorluğu sahəsindəki yaradıcılıq təcrübəsini nəzərdən keçirir, novatorluğun ən mühüm problemləri ətrafında söhbət açır. Adları sadalanan şairlərin yaradıcılıq timsalında dil və üslub cəhətdən yeniləşmənin olduqca vacib mexanizmini səciyyələndirir. Ədəbi dilin ifadə imkanlarının genişləndirilməsi prosesində ənənəyə yaradıcı baxışla yeni formaların bədii mətnə daxil olma özünəməxsusluğu barədə fikirlərə konkret münasibət bildirilir. Tədqiqatın bir məziyyəti də ondadır ki, dil novatorluğunun əsas istiqamətləri poetik təcrübənin materialları əsasında ümumiləşdirilərkən əsasən nəzəri aspektdən işıqlandırılmışdır. Poeziya dilində novatorluq hərəkətinin əsas istiqamətlərinin bu yeniliyin ədəbi-bədii dilin təkamülünə təsirinin şərhinə də ayrıca qeyd olunmağa layiqdir.

T.Hacıyevin bədii dildə folklor motivləri və klassik poeziyamızdan faydalanma meylləri haqqında fikirləri də ciddi elmi maraq doğurur. Bununla

əlaqədar olaraq əsas diqqət şeir dilinin folklorla, həmçinin sələflərinin poetik dil təcrübəsi ilə təmas üzərində mərkəzləşdirilir və bu əlaqəni müəllif "Bədii dilin şeir və nəsr ladları" məqaləsində "qoşa qanad" (10, 168) adlandırır. Bu da əsaslı səbəblərlə bağlıdır. Çünki şeir dilinin inkişafı və zənginləşməsi qədim ənənələrin təcrübəsi zəminində təzahür edir. Şeir dilinin əvvəlki tarixi köklərlə bağlılığı haqqında düşüncələrini müəllif xüsusi olaraq bütövlükdə müasir poeziyanın üslubi istiqamətləri fonunda nəzəri cəhətdən ümumiləşdirir. Zəngin poetik fakt və materiallara müraciət edərkən belə bir fikir irəli sürülərək əsaslandırılır ki, şairin folklor poetikasına və klassik üslubi ənənələrə müraciəti və bunların müasir dil sənətkarlığına müsbət təsiri müxtəlif formalarda meydana çıxır və tarixi keçmiş müraciət estetik varislik tendensiyasının daimi səciyyəsi üçün mülkiyyət əhəmiyyətdə malikdir. Real ədəbi təcrübədən çıxış edən müəllif belə hesab edir ki, nəsilər arasındakı yaradıcılıq əlaqəsi poetik dilin inkişafını intensivləşdirir. Folklor və klassik ədəbi-estetik ənənələrlə təmasın ən mühüm və ən səciyyəvi cəhətlərini aşkarlayan müəllif bu məsələyə döndə-döndə qayıdır, onu şeir mədəniyyətinin zənginləşməsində mühüm amil kimi səciyyələndirir. O, haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, "...onların (gənc şairlərin - M.H.) sənətində folklorla klassika tərəzi gözləri qəbilində püxtəlikdən, yetkinlikdən danışmaq mümkün olacaqdır. Bu qoşa qanad çox gərəkdir <...>, folklorla yanaşı, klassik ədəbiyyatdan bəhrələnməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə bəhrələr ədəbi nəsiləri bir-birinə bağlayır" (10, 168). Müəllifin qənaətinə görə, şifahi xalq ədəbiyyatı və klassiklərimizin müasir poetikaya səmərəli təsiri müasir poetik təcrübə ilə "elə

qaynaq olunmalıdır ki, calağ yeri bilinməsin, yəni bu elementlərin hamısı əsərin ruhunda, cövhərində birləşməlidir" (10, 169).

Bütün bunlardan əlavə "Bədii dilin şeir və nəsr ladları" məqaləsində müasir poeziyanın dil problemləri, onun inkişafının əsas meylləri və aparıcı tərəfləri geniş kontekstdə götürülüb diqqət mərkəzində saxlanılan vacib məsələlərdəndir. Bədii yaradıcılığın ən mühüm komponenti olan dil və üslubun bir sıra novator əlamətlərinin müdafiə ilə əlaqə məsələlərinə tez-tez müraciət edir və bunu Ə.Kərim, R.Rövşən, V.Cəbrayılzadə, V.Bəhmənli, V.Əziz, Ç.Əlioğlu, Dilsuz, E.Baxış, A.Abdulla və başqalarının qələm təcrübəsi əsasında təhlil obyektinə çevirir. Söz və ifadə yaradıcılığının spesifikasi əlamətləri, forma yeniliyinin ayrı-ayrı qəlibləri məqalədə nəzərdən keçirilən ən mühüm problemlərdəndir və bu məsələlərlə bağlı müəllif mövqeyinin fəallığı qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Şeirdə dil novatorluğunun mahiyyətinə və özünəməxsusluğuna elmi-nəzəri baxış T.Hacıyevin yaradıcılığında öz dərinliyi və kəskin müasirlik mövqeyi ilə birləşir. 1960-1980-ci illərin dil problemləri sırasında novator meyllərini və onun məziyyətlərini müasir estetik tələblər baxımından tədqiq edərək bu sahədə müşahidə edilən linqvistik faktorları mənalandırır. Dildə, xüsusilə şeir sənətinin dilində özünü göstərən yeni söz yaradıcılığına olan meyli müəllif dövrün, real həyatın bədii şüurda törətdiyi yeniliyi kimi qiymətləndirir və novator poeziya uğrunda mübarizənin tərkib hissəsi hesab edir. Belə bir cəhəti də faktlarla nəzərə çatdırır ki, dil novatorluğu şairin bədii sözə fəal və cəsarətli münasibətindən törəyən keyfiyyətdir, bu keyfiyyət isə özünü 60-cı illərdə və ondan sonrakı

onilliklərdə daha səmərəli və intensiv şəkildə göstərmişdir. Problemin düzgün başa düşülməsi üçün və onun tam aydınlıq gətirməkdən ötrü neologizm adı ilə şeir mətnində işlədilən vahidləri müəyyən kateqoriyalar üzrə müəyyənləşdirir. Onun fikrinə görə, "əgər yeni söz mətndə təbii görünürsə, oxucunun hissələrini cırmaq olmazsa, bədii fikrin ifadəsində yazıçı-şairə müəyyən imkan açıbsa, deməli, o, yerində doğulub" (8, 11). Bu, şairin dil fəaliyyətinin əksər tərəfindən qəbul olunub heç bir mübahisə doğurmayan tərəfidir. Sənətkar və bədii mətn yönü ədəbi dildə təbii seçmə əməliyyatı üçün də məqsədə müvafiqdir. Belə ki, "yaranan yeni söz ədəbi dil üçün yararlıdır, işlənilir; işlənilirsə, qəbul olunur" (8, 11). Sənətkar və ədəbi dil münasibətləri baxımından yeni sözlərin bir qismi, həm də müəyyən mübahisələr doğuran qisminə müəllifin münasibəti birmənalıdır: "Xalqın dilində yaşamasa da, bədii nitqdə xüsusən şeir dilində süni söz yaradıcılığı özünü doğruldur" (8, 11).

Ədəbi prosesdəki novatorluğun əsas istiqamətlərini dillə bağlayan müəllif məsələnin incəliklərinə nüfuz edib onun bütün detallarını açıqlayır. O, belə bir qənaətdədir ki, bədii idrakın dərinləşməsi və müasirləşməsi özünü birinci növbədə ifadə formalarında təqdim edir. Bədii düşüncənin təkamülü dilin inkişaf ahənginə uyğunluğu fikrini əsas tutaraq müəllif xüsusi olaraq belə bir mövqedən çıxış edir ki, "...ədəbiyyatda novatorluq bədii təfəkkürün müasir mühitlə, mədəni-zehni səviyyə ilə ahəngdarlığıdır, ictimai-sosioloji tələbatla, dəb-zövq çağırışı ilə zaman-zaman yeniləşməsidir. Bu, bədii əsərin janrı, üslubu, obrazlar sistemi, kompozisiya-tərtib elementləri ilə yanaşı və bəlkə də birinci növbədə, dilində üzə çıxır; bu, bədii dilin, ən əvvəl və bil-

vasitə leksikonunda, təşbehlər sisteminə, söz obrazlarında diqqətli cəlb edir, sintaktik yeniliyin özü də məhz leksikon vasitəsilə görünür" (8, 161). Maraqlıdır ki, 1960-cı illər poeziyasında güclənmiş intellektuallığa da bədii dil prizmasından yanaşaraq bədii dildə novatorluğu intellektuallığın bir cəhəti kimi götürüb qiymətləndirilmişdir. İntellektuallığın novator mahiyyəti və 1960-cı illər poeziyasının təcrübəsində formalaşan şeir dilinin novator keyfiyyətləri "onun bədii meyarlarının inkişafı zəminində məsələnin, demək olar ki, bütün aspektlərinə toxunulmuşdur. İntellektuallığın novator yönünə "fərdində sifətdən şairlik istedadı" olan Ə.Kərimin intellektual poeziyası timsalında aydınlıq gətirildi. Ə.Kərim poeziyasında intellektuallığı təzahür etdirən əsas poetik detallara diqqət çəkən müəllif yazır ki, "Şairin (Ə.Kərimin. -M.H.) bədii təfəkkürü və təxəyyülü iliyinə, qanına qədər təzədir, ifadə vasitələri, üslulu da həmçinin" (8, 168).

Ümumiyyətlə, 60-cı illərin şeir dilində ənənəvi ifadə vasitələri və novatorluğun qarşılıqlı münasibətləri haqqda T.Hacıyev özünəməxsus yetkinliklə danışır, maraqlı mülahizələrlə diqqətli cəlb edir və poetik dil sahəsindəki yaradıcılıq axtarışları, bədii düşüncələrin yeni ifadə üsullarının orijinal görüntülərini şərtləndirən meyarları aşkarlayır. Dil novatorluğu əvvəlki dövr poeziya dilinin zəngin təcrübəsi ilə bağlılığını, varislilik əlaqəsini də daim diqqət mərkəzində saxlayır. Novator dilin ənənəyə söykəkliyi, üzərində bərqərar olduğu canlı bədii prosesin əsasları ilə yaxından təması və ondan sənətkarlıqla mənimsəmə bunu deməyə əsas verir ki, şeir dilinin müasir mərhələdəki hərəkət xətti və inkişaf istiqaməti öz başlanğıcını özün-

dən əvvəlki poetik dilin prinsiplərindən və estetikasından götürür. Elə buna görə də T.Hacıyev müasir şeirin bünövrə-sinə, xüsusilə onun klassik nümayəndələrin novator dil yaradıcılığına, xidmətlərinə dair oxucuların təəvvürlərini tamamlayır. Məsələn, "Ədəbi-bədii dilin yeni norması" oçerkinə "S.Vurğunun bədii dili öz dövrünün sənət etalonudur" (8, 44) -deyə dahi şairimizin şeir dilini səciyələndirir və fikrini onunla əsaslandırır ki, S.Vurğun yaradıcılığının bütün mərhələlərində dövrün, ədəbi mühitin intibahına müvafiq öz bənzərsiz şeir dilini kamilləşdirmə qüdrətinə malik olmuşdur.

R.Rzani "müasir intellektual poeziya məktəbinin banisi" (8, 53) hesab edən T.Hacıyev onun Azərbaycan şeir dilinin inkişafındakı xidmətləri, xüsusilə gətirdiyi yenilikləri də qeyd etməyə çalışmışdır. O, doğru olaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, sərbəst şeiri "R.Rza milliləşdirdi, dil və tələffüz normalarımıza uyğunlaşdırdı" (8, 59). Onun yaradıcılıq təcrübəsinin təsiri şeir dilinin hərəkətinə, inkişafına geniş vüsət verdi və müasir şeir dilini, söz sənətkarlığını keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə çatdırmaqda böyük işlər gördü. M.Rahimin poetik yaradıcılığının yeni keyfiyyətlərlə zənginləşməsində Vaqif ənənələrinə yaxınlığı xüsusilə vurğulayan alim belə bir fikrə gəlir ki, həmin ənənəyə söykənmək M.Rahimi "folklor deyim üslubuna qovuşdurdu" (8, 61). H.Arifin poeziya dilindən danışarkən müəllif görkəmli söz ustasının üslubunun başlıca istiqamətini və xüsusiyyətlərini belə səciyələndirir: «O, ürəyini dilinə verib və oxucunun ürəyini də bu dillə ələ alıb» (8, 130). Bu obrazlı səciyələndirmə arxasında H.Arifə məxsus sənət dilinin spesifik mahiyyəti- onun folklor qaynağı,

poetik əhval-ruhiyyəsinin milli köklərə bağlılığı, doğma xalq deyim tərzini öz ifadəsini tapmışdır.

"Epiklik intonasiası" adlı məqalə Qabilin şeir yaradıcılığında qabarıq nəzərə çarpan mühüm cizgilər, xüsusilə oxucuda xoş təsir oyadan intonasiya detalları, onun ahəngdar çalarları haqqda maraqlı fikirlər irəli sürülür. Şairin obrazlı düşüncə özünəməxsusluğu, S.Vurğun kimi dahi ustadından əks etdiyi qafiyə, vəzn, ahəng yetkinliyi -bir sözlə, texniki sənətkarlığın bir sıra cəhətləri ilə yanaşı şairin bütün yaradıcılığını izləyən intonasiya siqlətinin qabarıq təzahürləri səciyyəvi nümunələrlə əyanlaşdırılmışdır. Müəllif, Qabilin ritm və struktur axtarışlarını ümumiləşdirərək belə bir nəticə çıxarır ki, "Qabilin bədii-üslubu intonasiyasında lirik-çevik ton sezilməzdir və ya azdır. Belə çıxır ki, Qabil ölinə qələm alan gündən, bütün yaradıcılığı boyu üzünü "Nəsimi"yə can atırmış, özünü epik intonasiyada kökləyirmiş, epik mövzuya yol gəlirmiş" (8, 158).

T.Hacıyevin 1960-80-ci illər poeziya təcrübəsinə baxışlarında sənətin intensiv hərəkəti, poetik axtarışlar və bu istiqamətdə qazanılan ciddi yaradıcılıq uğurlarına münasibət mühüm yer tutur və dil-üslubla bağlı yaradıcılıq vəzifələri barədə söhbət poeziyanın geniş mənzərəsi fonunda aparılır. Ədəbi prosesin bütöv mənzərəsi fonunda bədii dili incə detalları, daxili şəxsləri ilə araşdırmaq və üslubi təkamülləri aşkara çıxarmaq T.Hacıyevin tədqiqat üslubuna xas olan keyfiyyətlərdəndir. O, dil məsələlərinə hər şeydən öncə ədəbi prosesin dinamikası, bədii fikrin hərəkəti ilə vəhdətdə baxmağı zəruri hesab edərək estetik uğurlarla təsbit oluna bilən sənətkarlıq axtarışlarını, üslubi meyillərin perspektivli xüsusiyyətlərini, bədii ifadə vasitələrinin

mahiyyətli əlamətlərini aydınlaşdırmağa xüsusi əhəmiyyət verir, onun əsərlərində araşdırdığı dövrə məxsus poeziyanın dilindəki səciyyəvi xüsusiyyətlər, onun potensial imkanları və qanunauyğunluqları, həmçinin bunları şərtləndirən estetik amillər ətrafında geniş fikir yürüdülmür və məsələnin praktik-nəzəri cəhətlərinə də toxunulur. Başqa ədəbi növlərlə yanaşı poeziya dilinin də ardıcıl tədqiqi müəllifə şeirimizin 1960-1980-ci illərindəki materialları əsasında onun inkişaf meyllərini, əldə etdiyi uğur və məziyyətlərini ümumiləşdirməyə imkan vermişdir. O, şeirimizin ayrı-ayrı görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərinin dil sənətkarlığına bütöv tədqiqat əsəri həsr etməklə onların müəyyən mərhələdə poeziya dilinin təkamülündəki xidmətlərinə aydınlıq gətirmiş, onların dil mədəniyyətini səciyyələndirən bədii-estetik keyfiyyətlər, şeir dilini zənginləşdirən fərdi yaradıcılıq əlamətləri, sənətkarların özünəməxsus bədii inikas üsulları tədqiqat və təhlil obyektinə çevrilmişdir. Bu baxımdan "Düşüncəli, istedadlı dil" əsəri özündə bir sıra mühüm məziyyətlər əks etdirir. Məqalə "Müasir zövqümüzün, bədii-zehni tənqit-kürümümüzün, mənəvi koloritimimizin külçələşməsində, gələcəyimizə yadigar verilməsində xidməti olan söz ustalarımızdan biri Vahabzadənin dilinə, dilinin poetikasına həsr olunmuşdur. Burada B. Vahabzadənin şeirləri üçün xarakterik üslubi təmayül, onun obrazlı düşüncəsinin özünəməxsusluğunu göstərən dil-ifadə təravəti, ənənəvi dil materiallarını yaradıcı şəkildə özününküləşdirmə əməliyyatının gözəllikləri ön plana çəkilib yük-sək nəzəri-estetik mövqedən araşdırılır. Poetik yaradıcılıqda dil faktorunu görkəmli şairin təmsalında əsas tutan müəllif fikirlərini geniş miqyasda şərh edir, tamamilə qanunauyğun hal kimi

göstərir ki, şeirdə inikas edən həyat həqiqətinin gücü, insani duyğuların təbiiliyi ona estetik güc və məna verən dillə bağlıdır. Şeir sənətinin sehrli və qüdrətli meyarı bədii dilidir. Ən kamil bədii dil də, ən təravətli ifadə vasitələri də dilin potensialından qidalanır və o, bədii mətləblərin inikasına bütün imkanlarını səfərbər etdikdə təsirli və sirayətədiç olur. Bu mülahizəni müəllif bizə B. Vahabzadənin təmsalında təlqin edir: "Bəxtiyarın dili bir çaydırsa, o, axarının dolğunluğu, suyunun şəffaflığı, səsinin ürəkəcanlılığı ilə seçilir. Bu poeziya məntiqi cəhətdən dərin və aydın, bədii baxımdan fəaldır. Bu poeziya həyatla bərabər addımlayır, nəsil-nəsil artır, onillikdən-onilliyə müdrikləşir, müasirliyini saxlayır. Bu əlaqələri bizə onun dili deyir" (2, 52).

Dediklərindən göründüyü kimi, müəllif, B. Vahabzadənin dili ətrafında çox mühüm, aktual problemlərlə bağlı mühakimələri yürüdüür və demək olar ki, əsas diqqətini şairin üslubi keyfiyyətləri üzərində cəmləşdirir. Əsas məziyyət kimi ifadə sərrastlığı ilə qrammatik dəqiqlik xüsusi olaraq vurğulanır və bu sahədə onun ancaq S. Vurğunla müqayisəyə gələ bilməsi fikri xüsusi olaraq maraqlıdır. Bu məziyyətinə görə müəllif onu öz müasirlərindən fərqləndirərək yazır: "Bəxtiyarın dilində obrazlılıqdan da, təşbehlərdən də, söz-ifadə yaradıcılığından da qabaq diqqəti çəkən baş əlamət onun sərrastlığı, qrammatik dəqiqliyidir. Əgər xalq dilinin təcrübəsi yol vermirsə, bədii məntiq tələb etmirsə, qafiyə xatirinə sözün təbii sırasını pozmur, fonetik cildini yırtmur, ehtiyac yoxdursa, dialektdən söz götürmür, təbiilik pozulursa söz oynatmır, kalambur qurmur. Şair heç yerdə bədiiyyəti normalılığa qarşı qoymur, bu dil bədii olduğu qədər

də ədəbidir, ədəbi olduğu qədər də təbii ana dilidir. Dəqiqliyinə və təbiiliyinə görə Bəxtiyarın şeir dili mükəmməl nəsr dili ilə rəqabət apara bilər" (8, 111).

"Təmsil və nitq hazırcavablığı" məqaləsində H. Ziyarın təmsil janrında nail olduğu dil uğurlarının bəzi detallarına, onun mənalı siqlətinə diqqət cəlb edilir. Poetik tənqitdə, fitri istedadında iki mühüm keyfiyyət-şairliklə yumorist hazırcavablığı birləşdirən məşhur təmsilyazarın şeir dilinə xas olan emosional-obrazlı keyfiyyətin genişliyindən, ahəng-ritm əlvanlığından bəhs edərək təmsil üslubuna belə bir ölçü ilə yanaşır: "...yığcamlıq hazırcavablıqla silahlənanda, tizfəhm-liliklə təchiz olundu təmsil sənətkarlıq vizası alır, ... təmsil süjetləri dilin hazırcavablığı ilə şirinləşir" (8, 320). Təmsil dilinin bədii hazırcavablığı müəllifə görə, olduqca vacib bir estetik keyfiyyətdir və H. Ziyarın təhlilə cəlb olunmuş təmsillərinin forma və məna mükəmməlliyi bunu təsdiq etməkdədir.

Bədii ədəbiyyatın dili və poetikasına dair çoxsahəli və çoxcəhətli yaradıcılığında T. Hacıyev müasir şeirin dil qayğıları haqqında dərin və professional mühakimələr yürütmüşdür. Bədii dil problemlərinə həsr olunmuş çoxsaylı əsərləri sırasında müasir dövrün poetik təcrübəsinə ciddi nəzəri aspektdə konkret və aydın münasibət bildirmişdir. Bütün hal-larda o, fəal sənət və sənətkarlıq mövqeyində dayanaraq şeir dili məsələsinə dönə-dönə qayıtmış və poeziyamızın üslubi meyllərini geniş estetik anlayışlar baxımından mənalandırmışdır. Poeziya yaradıcılığının dil problemləri ilə bağlı söhbətlər şeirimizin görkəmli nümayəndələri ilə yanaşı ədəbi prosesdə yeni dəsti-xətti, orijinal poetik nəfəsi ilə seçilən gənc qələm sahiblərinin də yara-

dıcılıq siması, xüsusilə də dillə bağlı vərdişləri peşəkar təhlilini tapmışdır. Tədqiqat obyektinin kimliyindən asılı olmayaraq, onun qələmindən çıxmış əsərlərdə şeir dili geniş sənət ölçüləri səviyyəsində araşdırılır, yeganə meyar olaraq söz sənətinin sənətkar qarşısında qoyduğu estetik tələblər əsas götürülür. Şeir dilinin məziyyətini, bədii gücünü və inkişaf meyllərini də bu meyarlarla qiymətləndirir: Məsələn, "Bədii nitqdə lictimai-sosial motivlənmə" adlanan yazısı S. Rüstəmxanlının leksikasında motivlənmə meylləri və istiqamətləri ilə bağlı mühakimə və düşüncələrini müasir ədəbi-estetik problemlər işığında aydınlaşdırır, həqiqi söz sənətinin ümumi qanunauyğunluqları fonunda təhlil edib dəyərləndirir: "Şairin dili, əlbəttə, anasının dilidir. Ancaq şair bu dilin bütün sözlərini bilmir; Nəsimi də belə bilib, Füzuli də, Puşkin də. Bir o var ki, xalqa maksimum yaxın olan şair ana dilinin sözlərini qalan hər kəsdən yaxşı bilir, Nəsimi, Füzuli, Puşkin kimi. Bu məlum sənət həqiqəti ilə yanaşı, bir adi həqiqət də var ki, üslubundan, ideyasından, mövzu dairəsindən asılı olaraq, işlətdiyi sözlərin müəyyən qismi şairin dilində daha fəal olur. Hətta elə dominant sözlər meydana çıxır ki, şairin üslub anketinə düşür, onun sənətkar xasiyyətnaməsinin göstəricisi olur. Lüğət tərkibinin statistik hesabına varsaq, S. Rüstəmxanlının dilində ideya kredosunu göstərən ən işlək söz yol və onun sinonimləridir" (8, 274).

T. Hacıyev 1960-cı illər və sonrakı mərhələlərdəki şeir dilindən danışıq zamanı onun mövzu faktlarından və M. Araz, M. Aslan, M. İsmayıl, E. Borçalı kimi şairlərin fərdi ifadə tərzindən doğan poetik keyfiyyəti, canlı xalq danışıq dili ilə aşılardan deyim üsulları və onların şeir dilinə gətirdiyi yeni nəfəsi də, dilə, ürəyə

yatımlı ab-havayı da geniş təfərrüatla şərh etmişdir. "Kənd şeiri deyilən şeir dili varmı?" əsəri bütövlükdə göstərilən zamanda kənd danışığı tərzinə söykənən poetik nümunələrinin əhatə miqyasının genişlənməsini və ümumiyyətlə, şeir dilinin saf və tükənməz mənbələrinin aşkarlanmasında sənətkar təşəbbüsü və doğma dilə təəssübkeşliyi açıqlıb göstərmişdir. Dilin yeni materiallarını "forma və imkanlarını, milli deyim tərzinin yeni və daha tərəvətli üsullarını mənim-səyən poeziya mənbələrinin dərin qatlarına, süxurlarına nüfuz etməklə təsvir və tərənnümün daha mükəmməl vasitələrinə nail olur. Canlı danışığı söz və ifadələrin sənət əmilinə çevrilməsi M.Araz, M.Aslan, M.İsmayıl və s. kimi orijinal yazı tərzinə malik olan, "təbiətlə danışmağı və təbiəti danışdırmağı bacaran, ... təbiətin vasitəsi ilə cəmiyyəti görə bilən" (8, 299) şairlərin, təbiidir ki, mənbələrə yanaşma üsulu ilə birbaşa bağlıdır. Mənbələrdən bəhrələnmə üsulu və məişət-danışığı dil faktları poetik ovqata yetkinlik bəxş etməklə yanaşı, ünsiyyətdən gələn adi və doğma sözlərin estetik tutumuna üslubi siqlət verir. Xalq dilinin ağırlı-şirəli leksikonunun şeir mətnində sıxlaşması bir tərəfdən şairin doğma dilinə, mənsub olduğu xalqın mənavi aləminə qırılmaz tellərlə bağlılıqla şərtlənirsə, digər tərəfdən mündəricəni, qayəni bədii şəkildə dərinləndirən mənim-səmək istəyinin gücü, şeir dilini təbii danışığı detalları vasitəsilə saflaşdırmaq, zənginləşdirmək arzusu ilə bağlıdır.

Bunları nəzərə çatdıran müəllif yazır: "Deməli, "kənd ifadələri" adi məişət-danışığı materialı (sadə dil faktları) ciddi müasir ədəbi-estetik təyinat alır. Bu elmi-texniki tərəqqi əsərində-standartlaşma dövründə hazır, seçmə ifadə-qəliblərdən qaçmaq, dilin əsəri-ətiqəsinə

(antikvar nümunələrə) üz tutmaqdır. Müqayisə bir qədər sort görünsə də, bu ona bənzəyir ki, XX əsrin istehsalı bahalı kremlinin, neylonun müqabilində dədə-babalarımızın da işlətdiyi ucuz, adi pambıq parçadan müasir biçimdə insanın orqanizmini dalamayan, əsəblərini sakitləşdirən, onu tərlətməyən, bədəninə rahatlıq yaradan, canına sərinxlik gətirən, ona gümrəhlik aşılayan yaraşığı paltar tikirsən. Bu, təbiiliyə can atmaqdır, hətta, hardasa, kiməsə bir qədər kələ-kötür görünsə də, məhz təbiiliyə meyldir" (8, 299).

T.Hacıyev "kənd şeiri"nin mahiyyətini və cazibəsini 1960-1980-ci illərə məxsus bədii ifadə kompleksini təşkil edən dil materialında arayıb tapır. Canlı danışığı dili elementlərinin bolluğuna gəldikdə onun da əsas qaynağını, doğru olaraq, 1960-1980-ci illər koloriti ilə əsaslandırır. Təbii danışığı tonu, xalqı danışığı dilinin təbii obrazlılığı, doğma ana dilinin tərəvətli nəfəsi, məzmunu siqlətdən doğan intonasiya çalarlarındakı səmimiyyət-bunların hamısı müəllifin fikrincə folklor motivlərindən qidalanır və bu səbəbdən də şeirin dili təbii danışığı məcrasına yönəltdiyi üçün onda heç bir sünilik hiss olunmur. Hətta qüsurlu nitq şəraitində məhəlli sözlərinə də xüsusi bir şirinlik verir. 1960-1980-ci illərdə şeir dilindəki bu təmayülün təmsil edən M.Araz, M.Aslan, M.İsmayıl və E.Borçalının sənət dilinin əsas mahiyyəti, və inkişaf meyilləri barədə düşüncələri T.Hacıyevin göstərilən əsərində ümumiləşdirilmiş elmi-nəzəri ifadəsini tapmışdır. Adları çəkilən şairləri öz poetik üslubunu xalq şeirinə məxsus əlamətlərlə zənginləşdirməsinə müstəsna əhəmiyyət verildiyini görürük. Onların şeir dili təcrübəsinə gətirdiyi yeniliklər, xüsusilə xalq dilinə məxsus təbiilik son dərəcə

qiymətli və mühüm novatorluq kimi təqdir olunmuşdur. Haqqında söhbət gedən əsər bir də ona görə diqqətəlayiqdir ki, canlı kənd danışığı tərzinə söykənən şeir dili küll halında götürülüb onun başlıca meyilləri və problemləri nəzərdən keçirilsə də, orada hər bir söz sənətkarının ayrıca xidməti fərqləndirilir, "kənd şeiri"nin ümumi mənzərəsi fonunda ayrı-ayrı şairin fərdi yaradıcılıq dəsti-xətti, üslubi özünəməxsusluğu da diqqət mərkəzinə çəkilir. Məsələn, M.Arazın şeir dilinə məxsus yeni notların ətraflı təhlili verilir və böyük şairin dil gözəlliyinə heyrat hissi gizlədilmir. Müəllif yazır: "M.Arazın indiki bədii dili bütün əzəlləri ilə müasirdir, onun dili ənənə və novatorluğun, bədiiiliklə ədəbiyyatın, ədəbiiliklə dialektçiliyin və xalqiliklə qrammatikliyin harmonik rabitəsinə ən parlaq nümunələrdən biridir" (8, 304).

M.Aslanın şeir dilinin xalq zövqü üzərində köklənməsi, mayasının xalq şeirindən yoxulması onu standart deyim vərdişlərindən xilas edən əsas amildir. Folklor deyim tərzindən, xalqı ifadə üsullarından üz döndərməyib onu daha da inkişaf etdirməklə, o, bədii sözün forma və imkanlarını daha da zənginləşdirmişdir. Məhz bu sənətkarlıq keyfiyyətini yüksək dəyərləndirən T.Hacıyev M.Aslanın poetik üslubunun əsas istiqamətini olduqca sərrast ifadə etmişdir: "M.Aslanda folklor nəfəsi daha güclüdür; xüsusilə onun intonasiyasında aydın seçilən gəraylı və bayatı tembrri var. Həm də bu, gəraylı və bayatı janrında yazmaq demək deyil, məhz gəraylı səsinə, bayatı musiqisindən istifadə deməkdir. Bu çaları onun yaradıcılığında 7-8 hecalı şeirlərin bolluğu vardır. Onun dilinin ümumi ahəngi, vurğu zərifiyyəti, səsin ürəyə işləmə istedadı, melodiya mənəslisi...tipik şəkildə təmsil olunur" (8, 315).

M.İsmayılın canlı bədii dil əsənləri üzərində yüksələn yaradıcılığı 1960-1980-ci illər üçün səciyyəvi məziyyətlər baxımından araşdırılır, novator forma axtarırları təşəbbüslərinin səmərəsi kimi nəzərdən keçirilir. "Xalq danışığı dilinə maksimum yaxınlıq" keyfiyyətlərindən ətraflı söz açılır və xarakterik detallarına diqqət yönəldilir. Şeir dilinə canlı "kənd danışığı"nın müsbət təsirini bu dilin tükənməz vasitələri və imkanları ilə açıb göstərmək cəhdi, T.Hacıyevin fikrinə görə, M.İsmayılın da istedadının əsas cəhətlərini meydana çıxarmış, onun şeirinin məzmunu kimi, formasının da təbii və aydın olmasına zəmin olmuşdur. Çox vacib bir keyfiyyət kimi əksər hallarda şair buna istənilən səviyyədə nail olmuşdur. M.İsmayılın şeir üslubu üçün doğma olan "mülayim söz oyunu", intonasiyasındakı "təbii danışığı tonu", misralarındakı "emosiyanın tempe-ramentli köklənməsi", söz, ifadə, təşbeh yaradıcılığında aşkarlanan dil-üslub özünəməxsusluğu müəllif tərəfindən sistemli və əhatəli şəkildə xülasə edilmişdir" (8, 315).

E.Borçalının dilinə də eyni estetik prinsiplərdən yanaşılmışdır. "Bugünkü kənd mövzusunda Şəhriyarın Heydər baba kadəri var"-deyən müəllifin mülahizələri işığında belə bir aydın təsəvvür formalaşır ki, şeir dilinin leksikasının məişətlə, canlı ünsiyyətlə bağlı sözlərlə təchiz olunması öz-özünə baş vermir, o, daha çox reallığı, kənd gerçəkliklərini daha dolğun, daha mükəmməl və daha təbii göstərmək ehtiyacından doğur. Deməli, xalq zövqünü təcəssüm etdirən dil vahidlərinin E.Borçalının şeir dilinə sirayəti bədii qayədən, mənadən doğan estetik məziyyət kimi təqdim edir, şairin şeir dili haqqındakı mövqeyini belə ifadə edir: "kənd şeiri deyilən şeir üçün

səciyyəvi əlamətlərdən sayılan canlı danışq xüsusiyyətləri E.Borçalının təşbehlərində də, adi qrammatik təyinlərində də özünü göstərir...başqalarında olan kimi, onda da könd motivlərində dil həzindir -bu, bədii dildə, ümumiyyətlə, 60-80-ci illərin məna-informasiya damğasıdır" (8, 319).

Sənətkarın yaradıcılıq əhvali-ruhiyyəsinin ifadəsində, bədii məzmunun səmərəli təsirində ritm və informasiyanın payına müəyyən baxış və onun fəal estetik istiqaməti barədə geniş təsəvvürlər yaradan əsər belə adlanır: "Bədii intonasiya və bədii məzmun". Məqalədə qoyulan problemlər və onun həlli barədə danışmadan öncə onun belə bir məziyyətini xatırlatmaq lazımdır ki, əsər həm problematika zənginliyi, mövzu aktuallığı ilə seçilir, həm tədqiq obyektinin dərin nəzəri təhlil genişliyi ilə diqqəti cəlb edir, həm də poeziyamızın ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrinin əsərlərini ehtiva etməklə fikir və mülahizələrin əhatə miqyasında özünün dərin analitik təfəkkürünü büruzə verir. Əsərin uğurlu çıxmasının bir səbəbini də müəllifin öz üslubunun canlılığında və əlvanlığında, şeir dilinin intonasiya əlamətlərinin çoxcəhətli tərəflərini və meyillərini geniş bədii-estetik kontekstdə alıb mənalandırmaq vərdişlərinin kamilliyində axtarmaq lazımdır.

Əsər poeziyamızın zəngin poetik təcrübəsinə söykənərək intonasiya və onun mahiyyəti barədə bizim təsəvvürlərimizi əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir. Bədii intonasiyanın ahəng və çalarları, onların bədii qayə və ictimai mündəricəsi ilə qarşılıqlı münasibətlərinin bütün əlamətdar cəhətlərinə müəllif dinamik təhkiyə ilə nəzər salmışdır. İntonasiya dövrün, zamanın pafosu, şairin yazıb-yaratdığı əsrin əks-

sədasi kimi səciyyələndirilmişdir: "Bədii intonasiya əsrin pafosundan doğulur; o, ictimai atmosferin, siyasi-sosioloji mühitin bədii şəraitdəki dalğalarıdır: bədii intonasiya ictimai-sinfi sədanın bədii nitqdə səslənməsidir. Bədii nitqdə ictimai mühitin, tarixi hadisələrin ahəngi əks-səda tapır. Əgər dövrün ümumi bədii sadasını bütöv bir intonasiya kimi qəbul etsək, ayrı-ayrı ədəbi məktəblərin və ayrı-ayrı konkret yazıçı və şairlərin bədii nitqdəki ahəngi bu intonasiyanın tonları və ya daha obrazlı desək, xalları kimi qiymətləndirməliyik" (8, 356).

Şeir tarixinin müxtəlif mərhələlərindəki intonasiya boyaları sırasında sərbəst vəznə bağlı müəllifin düşüncə və qənaətləri vardır və 1960-1980-ci illərdə sərbəst forma intonasiyasında baş verən yeniləşmə, təkmilləşmə meyillərinin intensivliyi əlamətdar olması xüsusi olaraq göstərilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, bu vəznin adından anlaşılan sərbəstliyin əksinə olaraq onda "möhkəm ciddiyət", "möhkəm daxili normalar" və hissələrin köməyi ilə qavranılan bu normalarda özünəməxsus mürəkkəbliklər vardır ki, burada "Ənənəvi qanunlar standart qəliblər üzrə icra edilir, sərbəst şeirin normaları isə daxili məntiqlə təcəssüm tapır" (8, 356). Məqalənin mühüm bir hissəsi sərbəst şeirdə misraların kiçilməsi ilə intonasiyanın bədii dəyəri arasındakı tərs mütənəsnəlik obrazlı şəkildə bu cür ifadə edilmişdir: "...uzun" misraların "sıxılıb" sözə bərabərləşməsini qılınca əridilərək yığılıb gülləyə çevrilməsi kimi qiymətləndirmək olar...Misrada, azalmış sözlərin yerini güclü intonasiya "zəbt" edir. Yaranan intonasiya bədii nitqi əsrin pafosu səviyyəsinə, zirvəsinə qaldırır" (8, 358).

Sərbəst şeiri bədii düşüncənin ifadəsi tarixində novator hadisə -"XX

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. Bədii dilin şeir və nəsr lədləri. "Azərbaycan", 1981, №9.
2. Hacıyev T. Düşüncəli, istedadlı dil. "Ulduz", 1983, №7.
3. Hacıyev T. Ədəbi proses və dil - S.Əbdulayevin "Dil və bədii qavrayış" kitabına (Bakı, "Yazıçı", 1984) ön söz.
4. Hacıyev T. Q.Zakirin dili haqqında. "Azərbaycan müəllimi", 17 oktyabr 1984-cü il.
5. Hacıyev T. "Molla Nəsrəddinin dili və üslubu". Bakı, "Yazıçı", 1983.
6. Hacıyev T. Nəsr dilinin müasirlik məzmunu və müəllif çalartı. "Ulduz", 1980.
7. Hacıyev T. Sabir: qaynaqlar, sələflər. Bakı, "Yazıçı", 1980.
8. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, "Yazıçı", 1990.
9. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, "Maarif", 1979.
10. Hacıyev T. Zaman, janr və dil. "Azərbaycan", 1980, №4.

Oxucuların nəzərinə

Jurnalımıza 2016-cı il üçün abunə yazılışı davam edir. Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21;	telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63;	telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25;	telefon: 5-10-61-96
4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q";	telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Redaksiya.

TEXNİKİ ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNİN NİTQ İNKİŞAFININ BAŞLICA İSTİQAMƏTLƏRİ

Səfurə GÖZƏLOVA,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin
baş müəllimi

Nitq mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin ayrıca bir qolunu təşkil edir. Məlumdur ki, "mədəniyyət" geniş anlayışdır; geyim mədəniyyəti, maddi mədəniyyət, mənəvi mədəniyyət... kimi nitq mədəniyyətinin də özünəməxsus cəhətləri, əlamətləri var. Nitq mədəniyyəti dedikdə ədəbi dilin normaları zəminində formalaşmış, yüksək səviyyədə qurulmuş nitq – danışmaq tərzini nəzərdə tutulur. Dilçiliyin tərkib hissəsi olan nitq mədəniyyəti, demək olar ki, onun bütün şöbələri ilə üzvi şəkildə əlaqədar olub, mövcud üslubları özündə birləşdirir. Bu nöqtəyi nəzərdən nitq mədəniyyəti həm nəzəri, həm də praktik baxımdan olduqca geniş əhəmiyyətə malikdir. İxtisasından, peşəsindən asılı olmayaraq hər bir adamın nitq mədəniyyəti haqqında zəruri məlumatının, biliyinin olması son dərəcə əhəmiyyətlidir. Ədəbi dil normalarına əməl etmək, düzgün orfoqrafik və orfoepik normalara riayət etmək, sözləri dəqiq və məqamında işlətmək, düzgün cümlə qurmaq, fikrini aydın, anlaşılıq şəkildə çatdırmaq təkcə filologiya fakültəsinin tələbələrinə deyil, oxuduğu ali məktəbdən asılı olmayaraq, bütün tələblərə şamil edilir. Başqa sözlə, minilliklərin yadigarı olan, qədim tarixi ənənələrə sahib və ən əsası milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə ehtiva edən Azərbaycan dilində normalara uyğun şəkildə danışmaq hər kəsin, hər bir vətəndaşın borcudur. Məhz buna görə də, fərqli profilə malik ali

məktəblərdə nitq mədəniyyəti müstəqil fənn kimi tədris planlarına daxil edilmiş, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili həm orta məktəbdə, həm də ali məktəbdə əsas təlim dili olması baxımından onun qarşısında konkret məqsəd və vəzifələr dayanır. Ədəbi dil normalarına əməl etmək, şifahi və yazılı nitqi həmin normaların tələblərinə uyğun qurmaq nitq mədəniyyətinin, belə demək olarsa, canını təşkil edir. Düzdür, bu normalar öz səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bunlara kompleks şəkildə yanaşıldıqda, onları ətraflı öyrəndikdə və tətbiq etdikdə nitq daha kamil olur, auditoriyanı cəlb edir, dinləyicinin diqqətini özünə çəkir.

Tələbələrin nitqi üzərində apardığımız müşahidələr, tədris prosesi göstərir ki, texniki ali məktəblərin tələbələri ilə humanitar ixtisaslarda oxuyan, xüsusən də filologiya fakültəsinin tələbələri arasında nitq inkişafı cəhətdən müəyyən fərqlər vardır. Əlbəttə, buna təbii baxmaq lazımdır. Ancaq biz indi ona çalışmalıyıq ki, filoloqlarımız kimi, mühəndislerimiz də, həkimlərimiz də, neftçilərimiz də, kimyaçılarımız da, rəssamlarımız da... ədəbi dil normalarına tələb olunan şəkildə yiyələnsinlər. Çünki onlar, ixtisaslarını mükəmməl bildikləri kimi, öz fikirlərini geniş auditoriyaya, oxucu kütləsinə, müsahiblərinə də düzgün və dəqiq çatdırmağı

bacarmalıdırlar. Danışdığı mövzunun xarakterinə müvafiq intonasiya seçmək, sözləri ədəbi tələffüz qaydalarına uyğun tələffüz etmək, nitqin hissələri arasında fasilələrə düzgün əməl etmək və s. ixtisasından asılı olmayaraq, hər bir tələbənin qarşısında duran əsas tələbdir. Ona görə də texniki təmayüllü ali məktəblərin tələbələrini nitq inkişafı üçün düzgün yazı və oxu qaydalarının mənimsədilməsi istiqamətində konkret təlim işləri aparılır.

Sevindirici haldır ki, nitq mədəniyyəti ilə bağlı qeyd etdiyimiz bu məsələlər və onların həlli istiqamətində görüləcək işlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 9 aprel tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilən "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair" Dövlət Proqramında da öz əksini tapmışdır. Dövlət Proqramında qarşıya qoyulmuş vəzifələrin nə dərəcədə mühüm olduğunu aşağıdakı tələblərdən görmək mümkündür:

- dilin inkişafı və tədrisi məsələlərinin uzlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi;
- dilçi alimlərin müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının yaradılmasında iştirakının təmin edilməsi;
- dil (ədəbi dil) və mədəniyyət tarixinin daha əsaslı tədqiqini təmin etmək üçün qədim dillərin tarixinin öyrənilməsi;
- dilin inkişafını və ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;
- dil və nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi;
- Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin və qrammatik normalarının sistemləşdirilməsi.

Hansı ixtisas üzrə oxumasından, hansı sahədə çalışmasından asılı olmayaraq hər kəs qəbul olunmuş normalara əməl

etməlidir. Təcrübə göstərir ki, texniki və dəqiq elmlər üzrə təhsil alan tələbələr nitqində qüsurlar özünü daha çox büruzə verir. Məsələn, hər hansı bir tələbə kimyadan, riyaziyyatdan və s. müəyyən reaksiyanı, inteqralı bilir, çətin həll olunan tənliyin cavabını tapır, bu və ya digər obyektin planını hazırlayır, ancaq fikirlərini əsaslandırmaqda, aydın, anlaşılıq ifadə etməkdə çətinlik çəkir. Bu isə müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Məhz bu səbəbləri aşkara çıxarmaq, aradan qaldırılması istiqamətində ardıcıl iş aparmaq, fərdi tapşırıqlar vermək səmərəli nəticənin əldə olunmasına imkan yaradır. Səbəbləri aşkara çıxarmaq, müəyyən vaxt tələb etsə də, çətin olmur. Müəllimdən diqqətli olmağı, müşahidələrini ardıcıl təşkil etməyi tələb edir. Apardığı müşahidələrdən aydın olub ki, həmin səbəblərdən biri tələbələrin bir qisminin cümlə qurmaq bacarığının zəif olmasıdır. Belə tələbələrlə fərdi iş zamanı bədii mətnləri ucadan oxumağa və məzmununu müxtəlif formalarda nağıl etməyə istiqamətləndirən tapşırıqlardan istifadə etmişəm. Yığcam bədii mətnin məzmununu mükəmməl mənimsəyən tələbə mənimsəyən uyğun olaraq əvvəlcə onu geniş – mətnə uyğun şəkildə nağıl edir. Bu, ilk vaxtlar ona asan başa gəlmir. Mətnin formasının, məzmununun saxlanması və bu əsasda nağıletməyə nail olunması zəhmət və gərgin iş tələb edir. Bu qəbildən tələbələrə həmin məzmununda tapşırıqların ardıcıl olaraq icra etdirilməsi faydalıdır.

Növbəti tapşırıq mətnin məzmununun yığcam nağıledilməsi ilə bağlı olur. Bu, tələbdən ciddi ümumiləşdirmə bacarığı tələb edir. Eləcə də birinci nağıletmə formasından fərqli olaraq yığcam nağıletmədə tələbənin söz ehtiyatının daha çox olması vacibdir.

Üçüncü – yaradıcı nağıletmə

formasından da ardıcıl istifadəyə diqqət ayrılması. Bu, ilk iki nağıletmə formasından əsaslı şəkildə fərqlənir. Tələbələrdə yaradıcı fantaziyanın, güclü təxəyyülün olması ilə şərtlənən bu nağıletmənin uğuru, həmçinin daha çox söz ehtiyatının olmasından asılıdır.

Təcrübə göstərir ki, söz ehtiyatı məhdud olan tələbə danışanda yersiz fasilələr edir, söz və ifadələrin təkrarına yol verir. Bu da nitqin təsir gücünü, cəzbedicilik qüvvəsini aşağı salır. Məhz buna görə də tələbələrə təqdim etdiyim mətnlərdə mənası onlara tanış olmayan sözlərin olmasına diqqət yetirirəm. Oxu prosesində həmin sözlərin mənasının aydınlaşdırılmasına, bununla da tələbələrin söz ehtiyatının çoxalmasına, nitqlərinin zənginləşməsinə say göstərirəm. Tələbələrin şifahi nitqini dinləyərkən onları artıq dedikləri fikri təkrar etməkdən çəkindirir, oxşar fikirləri yeni məzmun və forma çalan zəminində ifadə etmələrinə istiqamət verirəm.

Məlumdur ki, texniki, dəqiq elmlər üçün emosionallıq, obrazlılıq, bədillik kimi xüsusiyyətlər səciyyəvi deyildir. Belə elmlərdə, adətən, yığcamlıq, lakoniklik, termin bolluğu müşahidə edilir, sözlər məcazilikdən uzaq olub, daha çox monosemantik funksiya daşıyır. Tələbələrin bir qismi, artıq qeyd olunduğu kimi, düsturları, sxemləri, reaksiyaları və s. bildiyi halda, onlar barədə aydın, ardıcıl fikir söyləməkdə çətinlik çəkirlər. Məhz bunun nəticəsidir ki, tələbələr müzakirələrdə, çıxış və təqdimatlarında lüzumsuz alınma sözlərdən, ədəbi dil üçün xarakterik olmayan və məqbul sayılmayan dialekt sözlərindən, varvarizmlərdən istifadə edirlər. Doğrudur, üslubi məqamla bağlı olaraq bu qruplara daxil olan müəyyən leksik vahidlərdən istifadə etmək mümkündür. Ancaq onları normadan artıq işlətmək,

nitqin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirmək artıq yolverilməz bir haldır. Məsələn, tələbələrin dilində çox rast gəlinən uje, daje, imenni, prosta, nöşün, kruk, evakuasiya, kritik, panika, astonovka və s. kimi onlarla sözün işlənməsi ədəbi dil normalarına qarşı əks-mövqə nümayiş etdirir. Bu tip sözlərin dildə işlənməsi nitqin etik məsələləri baxımından da doğru deyildir. Çünki belə sözlərin nitqdə işlənməsi mədəni nitqə verilən tələblərdən olan nitqin təmizliyinə qarşı durur. Tələbələrdə rabitəli nitqin inkişafı üçün müəllim sistemli iş aparmalı, onlarda zəruri bilik, praktik bacarıq və vərdişlər formalaşdırılmalıdır. Bu işlə təkcə ali məktəblərdə dil təlimini həyata keçirən müəllimlər deyil, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan hər kəs ardıcıl, məqsədyönlü iş aparmalıdır.

Məlumdur ki, bir çox alınma sözlərin dildə yerində işlədilməsi normaldır. Dünyada saf dil yoxdur. Bütün dillər birbirinə söz verib, söz alır. Bu, müəyyən səbəblərlə - qonşuluq münasibətləri, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, mədəniyyətlərin inteqrasiyası və s. ilə bağlıdır. Ancaq dilimizdə qarşılığı olan, həm də çoxdan işlənen sözlərin əvəzinə yersiz alınmalardan istifadə etmək nitq mədəniyyəti üçün məqbul sayılmır. Bu fikir hamı üçün eyni, dəyişməz və etalon olmalıdır. Çünki ədəbi dil normalarını qorumaq, düzgün yazıb-oxumaq, kitab tələffüzündən uzaq olmaq, vurğuya düzgün əməl etmək, sözləri məqamında işlətmək peşəsindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın borcudur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ dövlətimizin diqqətindədir və bu istiqamətdə müəyyən işlər görülür. Bu münasibətlə, ölkə başçısı Cənab Prezident İlham Əliyevin AMEA-nın 70 illik yubileyindəki çıxışını xatırlatmaq vacibdir. Həmin çıxış bir daha göstərdi ki, dil siyasəti dövlətin apardığı uğurlu siyasətin ayrılmaz və

aparıcı tərkib hissəsi olub, xüsusi önəm kəsb edir. Çıxışı zamanı cənab Prezident bildirdi ki, "Əsrlər boyu biz başqa ölkələrin, imperiyaların tərkibində yaşadığımız, müstəqil olmadığımız dövrdə milli dəyərlərimizi, ana dilimizi qoruya, saxlaya bilmişik. Azərbaycan dilinin saflığını qoruya bilmişik. Ona görə, bu gün bəzi hallarda görəndə ki, dilimizə xaricdən müdaxilələr edilir və bəzi hallarda bu müdaxilələr Azərbaycanda da dəstək qazanır, bu, məni doğrudan da çox narahat edir. Azərbaycan dili o qədər zəngindir ki, heç bir xarici kəlməyə ehtiyac yoxdur. Bir daha demək istəyirəm ki, biz əsrlər boyu dilimizi qorumuşuq. Bu gün də qoruma-lyıq. Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik. Əlbəttə, bizim vətəndaşlar, xüsusilə gənc nəsil nə qədər çox xarici dil bilsələr, o qədər yaxşıdır. Ancaq, ilk növbədə, ana dilini bilməlidirlər". Təbii ki bu dilin inkişafına böyük bir töhfədir və bizim üçün bu dəstək böyük uğurdur. Həmçinin cənab Prezident öz nitqində nitq mədəniyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən sözlərin düzgün işlədilməsinə və yersiz alınmaların işlənməsinə də öz münasibətini bildirdi. İmkan verməməlidirlər ki, ana dilimizə yad kəlmələr daxil olsun: "Buna ehtiyac yoxdur. Ancaq biz bunu görürük. Bəzi ictimai xadimlərin, hökumət üzvlərinin çıxışlarında, bəzi televiziya verilişlərində, Milli Məclisdə eşidirəm ki, kənar kəlmələrdən istifadə edilir. Buna ehtiyac yoxdur. Əlbəttə, mən bu sahədə mütəxəssis deyiləm, ancaq bir vətəndaş kimi, hesab edirəm ki, yeni kəlmələrin icad edilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Lüğətimiz o qədər zəngindir ki, bunu qorusaq və gələcək nəsillərə əmanət kimi təhvil versək bu, bizim bu sahədəki ən böyük nailiyyətimiz olacaq".

Hazırda, demək olar ki, ali məktəblərdə bütün ixtisaslarda "Azərbaycan dili

və nitq mədəniyyəti" adlı fənnin tədris olunması göstərilən məqamların gələcəkdə tədrisən öz elmi həllini tapması deməkdir. Bununla bağlı çap olunan dərslik və metodik vəsaitlər də bu işin gedişatını sürətləndirməklə yanaşı, öz təsirini göstərəcəkdir. Onu da qeyd edək ki, bu məsələlər "Dövlət Proqramı"nda da əsas hədəf kimi müəyyənləşdirilmiş və 2020-ci ilə qədər ayrı-ayrı qurumlar tərəfindən icrası nəzərdə tutulan Tədbirlər planının tərkibinə daxil edilmişdir. Bunun əhəmiyyətini və vacibliyini həmin Tədbirlər planındakı mədənlərdən də görmək mümkündür.

– ali təhsil müəssisələrində müvafiq ixtisaslar üzrə "Nitq mədəniyyəti" fənninin tədris olunmasının təmin edilməsi;

– ölkədə tədrisin digər dillərdə aparıldığı ümumtəhsil müəssisələrində dövlət dilinin tədrisinin təmin edilməsi;

– Azərbaycan dilinə daxil olan yeni elementlərin öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi və tətbiqinin genişləndirilməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi;

– Azərbaycan dilinin daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi üçün internet texnologiyalarının, maşın tərcüməsi sistemlərinin və digər müasir tətbiqi linqvistik texnologiyaların yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

– televiziya və radio verilişlərində, yazılı və elektron mətbuatda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına əməl olunmasını təmin etmək məqsədilə teleradio şirkətləri və kütləvi informasiya vasitələri sahəsində çalışan mütəxəssislərin dil hazırlıqlarının yüksəldilməsinin təmin edilməsi;

– teleradio şirkətlərində dil və nitq mədəniyyətinin qorunması üçün bədii şuraların yaradılması.

Bəzən belə bir sualla da qarşılaşırıq: Mən mühəndis (həkim, rəssam, neftçi, memar, polis, proqramçı, kibernetik və s.) olacağamsa, nitq mədəniyyətini niyə öy-

rənirəm? Axı bu mənim ixtisasım deyil. Əlbəttə, bu şəkildə düşünmə tərzini kökündən yanlıdır. Çünki gözəl nitqə sahib olmaq, gözəl danışmaq, fikri emosional, obrazlı, ifadəli, rəvan, aydın, salis, yığcam, düzgün, dəqiq, məntiqi, orijinal formada ifadə etmək təkcə filoloqlar üçün vacib deyildir. Bundan başqa, qüsursuz nitq üçün əsas anlayışlardan olan vurğunun yerini səhsiz müəyyən etmək, ayrı-ayrı ixtisas sözlərinin düzgün yazılışını və deyilişini, lazım gəldikdə etimologiyasını izah etmək, onlar haqqında müsahibində müəyyən bir təəssürat oyadacaq qədər fikir zənginliyinə, söz ehtiyatına malik olmaq da texniki və dəqiq elmlər, eləcə də təbiət elmləri üzrə təhsil alan tələbələr üçün də eyni dərəcədə vacibdir. Buna görə də hər bir dil müəllimi bu qəbildən məsələləri diqqət mərkəzində saxlayıb, texniki və dəqiq elmlər üzrə təhsil alan tələbələrlə iş zamanı onlarda zəruri praktik bacarıqların inkişafına nail olmalıdır. Tələbələrə izah edilməlidir ki, gələcək elmi fəaliyyətlərində də, yaxud rəhbər sahədə çalışanda da nitqlərini qrammatik cəhətdən düzgün qura bilmələri üçün nitq mədəniyyətinin incəliklərindən xəbərdar olmaları vacibdir. "Orfoqrafiya", "Orfoepiya", "Vurğu" bəhsində texniki terminlərin orfoqrafiyası, texniki terminlərin orfoepiyası, texniki terminlərdə vurğu haqqında da məlumat verilməlidir. Çalışmalar və tapşırıqlar fərdiliyin cilalanmasına xidmət etməklə yanaşı, həm də formal məntiqi analizdən, texniki təfəkkür tərzindən yaxşı mənada uzaqlaşmağa, yaradıcı təfəkkürün inkişafına yönəldilməlidir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, mühəndis kadrları hazırlayan ali məktəblərdə "tədrisin möcüzəsi" sayılan

dialogları EHM-lərlə aparmaq lazımdır. Amma fikrimizcə, dialog canlı ünsiyyət vasitəsi kimi daha çox səmərə verir. Fənlə bağlı "Diskussiya mədəniyyəti" mövzusunda, "Təşkil olunmuş nitq" bölməsinin "Məruzə", "Çıxış" mövzularını tədris edərkən elmi-texniki aspektdə keçirilən tələbə elmi konfranslarında, diskussiyalarda, debatlarda uğurlu iştirakı təmin etmək məqsədilə elmi-texniki nitqin öyrədilməsinə diqqət artırılmalıdır (7).

Nitq mədəniyyətinin yaradılması, təkmilləşdirilməsi və zənginləşdirilməsində göstərilən məsələlərlə kifayətlənmək mümkün deyildir. Bu istiqamətdə aparılan iş hər bir müəlliməndən şəxsi yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq tələb edir. Bu sahədə o vaxt uğur qazanılır ki, təşkil olunan işin ardıcıl və sistemli olması diqqət mərkəzində saxlanılır.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Əsgərov. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, 1975.
2. V.Qurbanov, L.Mustafeyeva, D.Əsgərova. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013.
3. A.Quliyeva. Nitq mədəniyyəti və nitq inkişafının pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətləri. AMİ. Xəbərlər, N 2011.
4. V.Qurbanov. Natiqlikdə başlıca amillər. AMİ, Xəbərlər, N 2, 2008.
5. N.Abdullayev, Z.Məmmədov, Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 2005.
6. N.Əhmədli. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2014.
7. Internet resursları
<http://www.xalqazetisi.com/az/news/social/66713>
8. <http://az.trend.az/azerbaijan/society/2183907.html>
9. http://www.sherg.az/site/id5964/Tələbələrə_natiqlik_öyrədiləcək#.VrcN6K24HRQ

M.FÜZULİNİN "SU" QƏSİDƏSİ

+

İlhamə SULTANOVA,
Siyəzən şəhərindəki Ş.İsmayılov adına
3 saylı tam orta məktəbin müəllimi

Su... Bir təbiət möcüzəsi. Bütün canlıların təməl ehtiyacı. Həyatın qaynağı. Yaradılışın dörd ünsüründən biri. Dərinliklərdə yatan bəzi incə sirləri hələ də elmə məlum olmayan sehirli nemət. Su olmadan həyat olmaz. Yaşamın özü olaraq həm içimizdə, həm də bu dünyadakı yolçuluğumuzda yer alan bir könül dostudur su. Hər addımımızda, hər alıb-verdiyimiz nəfəsdə suyun iştirakı var. Könül atəşini, qəlb yangısını da su ilə söndürmək olar. Elə beş əsr bundan əvvəl dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli də içindəki eşq atəşini söndürmək üçün bir qəsidə yazdı. Beş yüz ildən artıqdır ki, bu qəsidə Hz.Peyğəmbər eşqini M.Füzulinin könlündən bütün İslam coğrafiyasına yayır. "Su" qəsidəsi çox zəngin və dərin mənalar ifadə etməklə "Peyğəmbər belə sevilməlidir!" dedirdir insana...Bu da təsadüfi deyil. Dahi şairin adı da ilahi haləyə bürünən bir imzadan götürülüb-Məhəmməd. Onun doğulduğu Kərbəla şəhəri dünyanın ən böyük ziyarət yerlərindən biridir. [Qəbri də İmam Hüseyn türbəsində... "Ustad şairimizin Hz. Məhəmmədə duyduğu dərin sevgi onu bütün dövrlərin ən böyük "aşiq"i etdi" - desək, bəlkə də, yanılımarıq.

"Su" qəsidəsi Məhəmməd peyğəmbərə həsr olunmuş ən gözəl şeirlərdəndir. Qəsidənin məzmunu ilə tanış olmasdan əvvəl oxucunun diqqətini beytlərin sayının 33 olması və burada

33 dəfə işlənmiş "su" kəlməsi cəlb edir və oxucu bu rəqəmin sehrinə düşür. İslam dinində 3 rəqəminin müqəddəsliyinə inanılır. Müqəddəs Quranı, çörəyi 3 dəfə öpürlər. 3 səmavi din var. **Həyatda hər bir yaxşı işin hər 3 addımında gerçəkləşəcəyinə inanırıq.** Bu əsərdə isə 3 yox, 33 rəqəminin işlənməsi diqqəti daha çox cəlb edir. Dini inanclara görə, 33 cənnətin yaşıdır, yəni cənnətə hər kəs 33 yaşında daxil olacaq. Təsbeh 3 bölümdən ibarətdir ki, hər bölümündə də 33 muncuq var...Bununla belə, Füzulinin həyatında su fərqli bir anlam daşıyır. Məlum olduğu kimi, şair Kərbəla torpaqlarında yaşamış, bu torpaqların bütün susuzluğunu, məşəqqətini, sıxıntısını çəkmiş bir insandır. İnsan nəyin yoxluğunu çəkirsə, onun həvəsilə yaşayır. Göz önündə Kərbəla şəhərinin su ilə əlaqəsi fərqli olan bir coğrafiyası, Kərbəla şəhidlərinin susuzluğa düşər olmaları, əhli-beytin "su" fəryadları canlanır. Kərbəla torpağında, Hz. Hüseynin şəhid edildiyi yerdə Kəbəyə doğru axan Dəcləyə baxaraq Füzulinin belə bir şeir yazması gerçək bir ümmətin öz peyğəmbərinə sonsuz sevgisinin bariz nümunəsidir.

Qəsidənin ilk beytində şair gözlərinə səslənərək acısının böyüklüyünü ifadə edir:

*Saçma, ey göz, əşkdən könlümdəki
odlara su*

Kim, bu dəklü tutuşan odlara qılmaz çarə su.

Şairin içində elə bir narahatlıq, elə bir yanğı var ki, onu su söndürə bilməz. Bu atəş mənəvi atəşdir. Su isə maddiyyatı təmsil edir. Könül atəşinə, yəni məcazi bir yanğına su çarə deyil.

Sevgilinin qılınc kimi kəskin baxışları şairin qəlbində dərin yaralar açmışdır. Amma şair burada acı və əzabdan deyil, zövqdən bəhs edir. O istəyir ki, sevgilinin baxışlarının xəncəri onun bağırını yarsın. Çünki eşq yarası aşiq üçün qıdadır.

Suya versin bağıban gülzari, zəhmət çəkməsin,

Bir gül açılmaz üzün tək, versə min gülzərə su.

Füzuli Rəsul Allahın mübarək çöhrəsi qarşısında bütün güllərin son dərəcə solğun, zəif göründüyünü bu misralarla ifadə edir. Bağban boşuna yorulmasın və gül bağçasını selə versin, yəni su ilə məhv etsin. Çünki min gül bağçasını sulasa da, peyğəmbərimizin üzü kimi bir gül açılmaz. Şair iman və inam içində deyir ki, Rəsullallah kimi bir gözəl daha bu dünyaya gəlməyəcəksə, dünyanı Allah suya versin, yəni qiyamət qopsun. Amma şair qorxmur, çünki belə olanda o da öz ölümü ilə birlikdə sevgiliyə qovuşmuş olacaq:

Oxşada bilməz qubarini mühərrir xəttinə,

Xamə tək baxmaqdan ensə gözlərinə qarə su.

Qubari yazı-çox incə bir yazı növüdür. Bu yazı növü ilə məşğul olan nəqqaşın gözləri tez pozulur, yəni göz-

lərinə qara su gəlirdi. Şairin gözlərinə qara suyun gəlmə səbəbi isə peyğəmbərimizin üzündəki parlaqlıqdır. İnsan bəyaza və ya parlaq bir şeyə baxarsa, gözləri get-gedə zəifləyər. Şairin də gözləri o parlaqlığa baxarkən zəifləyib:

Arizin yadıla nəmnək olsa müjganım, nola,

Zəyə olmaz gül təmənnasilə vermək xarə su.

Gözəl bir qızılgülü yetişdirərkən onun tikanına da su vermiş olursan. Şair bu beytdə sevgilinin yanağını gülə, öz kirpiklərini isə tikana bənzədir. Gülü becərəkən tikana da su vermək boş iş sayılmadığı kimi, peyğəmbərimizi anarkən kirpiklərin islanması, yəni şairin ağlaması da boş və mənasız deyil:

Mən ləbin müştəqiyəm, zühhad Kövsər talibi,

Netəkim məstə mey içmək xoş gəlir, hüşyarə su.

Ayıq adama su içmək, sərxoşa isə şərab içmək xoş gəlir. Zəhidlər ibadət edirlər ki, cənnətdəki Kövsərə qovuşsunlar. Şair isə cənnəti düşünmür. O, sevgilinin dodağından çıxan bir neçə sözün həsrətindədir: bu sözlər insanlara ilahi eşq şərabı paylayır:

İştə peykanın, könül, hicrində şövqüm sakin et.

Susuzam, bir gəz bu səhradə mənimçün arə su.

Bu misralarda şair könlünə müraciət edir, eşq çölündə sevgilidən ayrı düşdüyünü, onu şiddətlə arzulağını söyləyir. Bu susuzluğu dəf etmək üçün könlündən çöldə su aramağı rica edir. Şair suyu tapmağın yolunu da özü

göstərir. O, sevgilinin ox ucuna bənzər baxışlarını istəyir ki, o oxun ucundakı su şairin susuzluğunu yatırınsın:

Rövzeyi-kuyinə hərdəm durmayıb eylər güzar,

Aşiq olmuş, qaliba, ol sərvixoşraftarə su.

İnsan sevdiiyinə meyil edib ona doğru necə gedirsə, su da o gözəl sevgiliyə, yəni sevgili peyğəmbərimizə aşiq olduğundan ona doğru axır, o sərvin ayağını öpməyə tələsir. Allah və peyğəmbər aşıqları da belədir-onlar da peyğəmbərimizin evinin və məzarının olduğu yerə ziyarətə gedirlər.

Su yolun ol kuydən torpaq olub dutsam gərək,

Çün rəqibindir, dəxi ol kuyə qoymam varə su.

Şair rəqibliklə bildirir ki, su onunla sevgili arasında bir rəqibdir. Nə olursa olsun, suyun yolunu kəsmək lazımdır. Aşiq, torpaq olmaq istəyir, çünki suyun yolunu ancaq torpaq kəsə bilər. İnsan isə yalnız öləndə torpaq olur. Yəni şair Hz. Məhəmməd uğrunda ölməyə belə hazır olduğunu vurğulayır.

Dəstbusi arizusundan gər ölərəm, dustlar,

Kuzə eylin torpağım, sunun onunla yarə su.

Şair, dostlarına, onu sevən insanlara müraciətlə deyir: “Əgər mən onun əlini öpmək arzusuyla ölsəm, məzarımın torpağından bir kuzə yapın və o kuzədə sevgiliyə su ikram edin. Mən də onun əlini öpmüş olaram”. Füzulinin, bəlkə, həyatında ən çox istədiyi, fəqət gününə ənsarə su” beytləri məhz bu yerinə yetirə bilmədiyi arzu peyğəm-

bərin rövzəsinə getmək və onun torpağına üzünü sürtməkdir. Şair bu arzuyla dünyadan köçüb. Lakin ölümündən 500 il sonra dahi şairimizin vəsiyyəti yerinə yetirilib. Şairin qəbrindən götürülən torpaqdan hazırlanan səhənglə Məscidi Nəbəvidə İslam peyğəmbərinin qəbrinin olduğu yerin qapısına su tökülüb. Beləcə, şairin peyğəmbərə həsr etdiyi “Su” qəsidəsində dediyi təmənnası yerinə yetirilib. Yəqin ki, bu, şairin ruhunu rahatlığa qovuşdurmuşdur. Qəsidənin məhz bu beytində S səsinin alliterasiyası təsadüfi deyil.

Qəsidənin bəzi beytlərində peyğəmbərimizin su ilə bağlı möcüzələrinə işarə var. Rəvayətlərin birində qeyd olunduğu kimi, quraqlıq zamanı peyğəmbərin yerdən götürüb verdiyi 7 daşı insanlar suyu qurumuş quyulara atırlar və quyular su ilə dolur. Başqa bir rəvayətdə deyilir ki, peyğəmbər və onun yoldaşları Mədinəyə qayıdarkən şiddətli isti səbəbindən yolda su ehtiyatı qurtarı. Qalan suyu isə hec kim içməyib peyğəmbər üçün saxlayır. Bunu bilən peyğəmbər həmin su qabına bir əlini salır, o biri əlini havada saxlayır və bu zaman onun barmaqlarından su süzülməyə başlayır. Möminlər o sudan doymaya başlayır. Möminlər o sudan doymaya içir, abdəst alıb namaz qılır və yollarına davam edirlər. “Qılmaq üçün təzə gülzari-nübüvvət rövnaqın, Möcüzündən eyləmiş izhar səngi-xarə su” və “Heyrət ilə barmağın dişlər, kim etsə istima, Barmağından verdiyin şiddət günü ənsarə su” beytləri məhz bu rəvayətlərlə bağlıdır.

Xaki-payinə yetəm der, ömürlərdir müttəsil,

Başını daşdan –daşa vurub gəzər avarə su.

Dəclə Qıbləyə doğru axır. Füzuli Dəcləyə baxır və deyir ki, Dəclə neçə illərdir başını daşlara vuraraq Hz. Məhəmmədin ayağını öpmək üçün ona doğru axır. Suyun daşlara çırlaraq axması isə insanların Həcc ziyarətinə gedərkən çəkdikləri sıxıntıya işarədir:

Yumni-nətinədən gühər olmuş Füzuli sözləri,

Əbri- nisandan dönən tək lə-löi şahvarə su.

Qəsidənin hər bir kəlməsi bir inciye bərabərdir. Lakin dahi şair böyük təvazökarlıqla şeirinin gözəl olmasının səbəbini belə açıqlayır: “Əslində mənim sözlərim dəyərli deyil. Bu kəlmələr səni öydüyüm üçün, sənin adını andığım üçün dəyər qazandı və bir şahənə inciye döndü. Bir damcı yağış necə inciye dönürsə, mən su kimi bir söz söylədim. Amma sonra Hz. Peyğəmbərin adını andığım üçün o su damlarını inciye döndü. Şair bu beytdə Hz. Məhəmmədi dənizin incisi yox, “incilər dənizi” adlandırır. O, seçkin incilərin çıxdığı bir dənizə bənzədilir.

Qəsidənin sonu sanki bir duanı xatırladır. Şair arzularını ki, bu dünyanı qəflət yuxusuyla keçirib birdən ayılında peyğəmbərin baxışı ona dəysin və desin ki: “Ümmətimdəndir!” Şair demək istəyir ki, Hz. Peyğəmbər yer üzünün ən şərəflisi olaraq yaradılmış son peyğəmbərdir. Ondan sonra bir peyğəmbər gəlməyəcək, qiyamətə qədər onun ümməti var olacaq.

M. Füzuli – peyğəmbər aşiqi olan şairlərimizdəndir. Divan ədəbiyyatında peyğəmbər eşqini vəsf etməyə görə şair ən yüksək zirvədədir. Bu qəsidənin hər bir misrasında, görkəmli yazıçımız Mir Cəlalın təbirincə desək, Füzulinin “şam kimi əridib misralara çevirdiyi və gələcəyə işıq saçan qəlbi”ni görürük. Füzuli sənəti ölməzdir. Əsrlər keçəcək, gələcək nəsillər ondan daima bəhrələnəcək. Füzuli misraları hələ uzun müddət insanları zənginliyə, həqiqətə çağıracaq, zehinlərə işıq, aydınlıq bəxş edəcək. Mən də bu kiçik yazımla oxucularımızı “Su” qəsidəsində artıq neçə yüz ildir bizə uzanan o sehrli ifadələrdən ilham almağa dəvət etdim. Bu dibi, sahilləri görünməyən, yerigöyü əks etdirən sirli-sehrli bir dəryadan bir damcı götürə bilən nə bəxtiyardır!

ŞƏKİLÇİLƏRİN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sədaqət HƏSƏNOVA,
filologiya elmləri doktoru, professor,
Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar müəllimi

Türk dilləri dünya dilləri arasında asanlıqla yayılması, məcazlaşmanın üstünlüyü, ahəngin möhkəmliyi ilə seçilir. [Bu dillərdə nöinki sözlərin, hətta şəkilçilərin də böyük önəmi vardır. “Dilin daşıyıcısı olan xalq tarixən nüfuzlu olmasa idi, sərbəst, müstəqil inkişaf imkanlarına malik olmasa idi, ictimai həyatda fəal mövqə qazanmasa idi, onun dilində intensiv şəkilçi ardıcılığı formalaşma bilməzdi” (5, 4). Dilin bütün ünsürləri insanın təfəkkürü ilə bağlı olub onun fəaliyyətini əks etdirən amillərdən biridir. Ən yüksək fikirlərin ifadəsində rolunu olan, dildəki sözləri formalaşdırıb, onlar arasındakı bağlılığı üzə çıxaran şəkilçilərin əhəmiyyəti çoxdur. Onlar ayrılıqda heç bir müstəqil anlam ifadə etməsələr də, yeni sözlərin, sözlər arasındakı əlaqələrin yaranmasında və təfəkkürümüzün təzahür formasının nizama salınmasında mühüm rol oynayır. “İnsan cəmiyyəti mövcud olduqca cəmiyyətin inkişaf proseslərinə müvafiq olaraq dildə də zənginləşmə, dəyişmə prosesləri baş verir” (5, 3). Bəzən bir hecadan ibarət iki şəkilçi bir-birinə qoşulur, birlikdə iki heca yaradır. Zaman keçdikcə bu şəkilçilərin tərkibində səsdüşümü hadisəsi baş verir və iki şəkilçi bir heca daxilində formalaşır. Məsələn, *bilməyir* əvəzinə *bilmir* deyir və yazırıq. Və ya iki hecadan ibarət şəkilçi yazıda olduğu kimi qaldığı halda, o, nitqdə bir hecalı şəkilçi kimi tələffüz ol-

unur. Məsələn, *gəlirsiniz* əvəzinə *gəlirsiz* deyirik.

Şəkilçilərin əsas vəzifələri bunlardır:

Şəkilçilər dildəki söz yaradıcılığı prosesini təyin və təmin edir.

Şəkilçilər dilin qrammatik sisteminin əmələ gəlməsində iştirak edir.

Deməli, şəkilçilər dilin qrammatik sistemində daxil olan qayda-qanunların forma əlaməti olaraq fikirlərin düzgün ifadəsində çox dəyərlidir.

Dilin inkişafı onun bütün sahələrinə təsir edir. Dilin bütün elementləri kimi şəkilçilər də yaranma, formalaşma və inkişaf proseslərindən keçmişdir. “Hər hansı qrammatik şəkilçi formaları dilin uzunmüddətli inkişafı prosesində öz funksiyasını dəyişir, sözün tərkibinə bitişir, sonradan onu struktur tərkibə üzvləndirmək mümkün olmur. Yaxud hər hansı sözün semantik tərkibində dəyişmə baş verir, bu və ya digər mənalara köhnəlir, yerində başqaları yaranır” (6, 7-8). Bu baxımdan, Azərbaycan dilində, xüsusilə də bədii dildə bir sıra şəkilçilər diqqəti çəkir. “Bədii əsərlərin dilində bəzən dilimizin lüğət fonduna daxil ola bilməyən və geniş dairədə işlənməyən -dar” şəkilçili düzəltmə sözlərdən istifadə halları ilə qarşılaşırıq” (2, 19).

Mənşəcə alınma olub dilimizə fars dilindən keçən -dar şəkilçisi müxtəlif üslub imkanlarına malikdir. Xüsusilə də bədii dildə onun fərqli məqamları özünü

göstərir. Azərbaycan yazarı S.Dağlının "Rüşvətdar" adlı bir hekayəsi vardır. Əsərin adındakı -dar şəkilçisi həmin sözdə qeyri-adi səsənir. Azərbaycan dilinə aid lüğətlərin heç birində "rüşvətdar" adlı söz qeydə alınmayıb. Dilimizdəki "rüşvət" sözünə, adətən, fars mənşəli -xor şəkilçisi qoşulur və nəticədə mənfi mənə ifadə edən "rüşvətxor" sözü alınır. Rüşvətxor – rüşvət almağa adət edən, rüşvətə həris adama deyilir. Sözü -dar şəkilçisi ilə işlənməsi qeyri-adi görünüşü və səsənməsi ilə diqqəti çəkir. Əsərin məzmunundan məlum olur ki, "rüşvətdar" – rüşvət almağı yox, rüşvət verməyi sevən və ona aludə olan adam anlamında işlənməmiş və bu xüsusiyyət yumorun tənqid hədəfi kimi qələmə alınmışdır. Ədəbi dildə hər bir sənətkarın öz üslubu vardır və sözsüz ki, hər bir üslub öz leksikasını tələb edir və yaradır. Beləliklə, hər bir ədəbi simanın özünəməxsus nitqi formalaşır. Lakin hər bir fərdi nitqdə xalq tərəfindən qəbul edilmiş ümumi xüsusiyyətlər vardır. Dildə elə şəkilçilər var ki, onlar uzunmüddətli nitq təcrübəsi nəticəsində yaranmışdır. Şəkilçilərin bir qrupu isə ya yalnız tələffüz, ya da yalnız yazı üçün xarakterikdir.

Nitq dildəki vasitələri köhnəldə bilər, yeniləşdirə bilər, hətta bu prosesləri normaya çevirə bilər. Bu anlamda, ismin hal şəkilçiləri geniş üslub imkanlarına malikdir.

Məlumdur ki, ismin yerlik halı iş, hal, hərəkətin yerini, çıxışlıq halı isə başlanğıc və çıxış nöqtəsini bildirir. Lakin birinci tərəfi saylardan ibarət olan ismi birləşmələrdə fərqli üslub variantları meydana çıxır. Məsələn, M.Ə.Sabir *yeddi-səkkiz yaşlarında şeir yazır*.

di. Toğrul on-on beş yaşlarından idmanla məşğul olur. Və maraqlıdır ki, yerlik və çıxışlıq halda olan sözlər sintaksisdə tamamlıq, yer zərfliyi və ya xəbər olduğu halda, sözügedən örnəkdə zaman zərfliyi kimi işlənməmişdir. Bu, hal kateqoriyasının üslub keyfiyyətlərini göstərən faktlardır.

Şəkilçilər, bir tərəfdən, qrammatik təfəkkür bacarığının inkişafını təmin edərsə, digər tərəfdən, nitqimizin ədəbi dil normalarına uyğunlaşmasına, həmin normaların möhkəmlənməsinə imkan yaradır. "Sözü düzgün hallandırmağı, feilə zamana görə düzgün dəyişməyi bacarmayan adam, şübhəsiz, öz nitqində adi qrammatik normaları belə gözləyə bilmədiyindən normal dil vərdişlərinə yiyələnmə bilməz" (3, 275). Bəzən şəkilçilər dildə mübahisəli məqamlar yaradır. Çətinlik yaradan şəkilçilərdən biri ismin hal kateqoriyası ilə bağlıdır. Hal kateqoriyası ilə bağlı tarixi və çağdaş qrammatikamızda bir sıra fikirlər irəli sürülmüş, nəhayət, isimlərdə altı halın olması qəbul edilmiş və onlardan ikisinin – yiyəlik və təsirlik halın iki formasının (müəyyən və qeyri-müəyyən) olması haqqında fikirlər formalaşmışdır və demək olar ki, nitq hissələri ilə bağlı yazılan bütün dilçilik ədəbiyyatlarında bu fikirlər geniş yayılmışdır. Lakin maraqlı faktdır ki, ismin yönlük halı da bu baxımdan diqqəti çəkir, yəni dildə onun da qeyri-müəyyənliyini təsdiq edən örnəklər vardır.

Dildəki sözlərin böyük bir qrupunu təşkil edən adlar (feldən başqa, yerdə qalan əsas nitq hissələri) bir sıra kateqoriyaların (hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlilik) morfoloji əlamətlərini qəbul edə bilər. Bu anlamda, diqqəti çəkən əsas nitq

hissələrindən biri də zərfdir. Sözsüz ki, bütün zərflər hal kateqoriyasının əlamətlərini qəbul etmir, məsələn, kəmiyyət və tərz bildirən zərflər hallanmır. Lakin zaman və yer zərfləri hallanır. Məsələn:

Yığıncağı *sabaha* saxlayaçaq.
Aşağıdan qərribə səslər gəlir.
Kitabxana *yuxarıda* yerləşir.

Zaman zərfləri hallanarkən yönlük halda qeyri-müəyyənlik xüsusiyyəti özünü göstərir. Məsələn: *Əsgərlər irəli(yə) keçdilər. Düşməni geri(yə) qayıtdı. Fidan içəri(yə) girdi və s.*

Qeyd edilən faktlar göstərir ki, ismin yalnız yiyəlik və təsirlik halları deyil, yönlük halı da iki cür – müəyyən və qeyri-müəyyən olur. Bu səbəbdən də bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında məkan bildirən isimlərlə yer zərfləri düzgün fərqləndirilmir. Belə ki, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarda bütün məkan bildirən isimlər cümlədə, əsasən, yer zərfliyi; xəbərlilik şəkilçisi və idi, imiş qəbul edəndə isə xəbər vəzifəsində işləyir, lakin onlara zərf demək olmaz. Burada qarışıqlıq yaradan əsas məsələ həm yer zərflərinin, həm də məkan bildirən isimlərin eyni suallara (hara? – haraya? harada? haradan?) cavab verməsidir. Bunlar arasındakı fərq diqqət edilməməsinin nəticəsidir ki, bəzən isimlər düzəltmə zərflərə aid edilir. "Düzəltmə zərflərə aid edilən isimlər barədə akademik qrammatikada daha qeyri-elmi faktlar var və bütün bunlar təlim prosesinə ciddi ziyan vurur" (5, 19).

Acınacaqlı bir haldır ki, zərflər haqqında elmi məntiqə sığmayan fikirlər də irəli sürülür. Məsələn, bu fikri necə qəbul etmək olar ki, yer bildirən zərflər isim hesab olunur: "*irəli, geri, sağ, sol,*

aşağı, bayır kimi sözlər qrammatika kitablarında öz əksini tapmamış istiqamət adı bildirən isimlərdir" (5, 19). Buradan belə bir sual meydana çıxır: Əgər sözügedən dil vahidləri isimdirsə, bəs yer zərfləri hansıdır? Bəlkə heç dilimizdə yer zərfləri yoxdur? Fikrimizcə, bu dolaşlıqlığı yaradan məkan bildirən isimlərlə zərflərin seçilə bilməməsidir. Yer zərfləri ismin hal kateqoriyasının morfoloji əlamətini qəbul edib-etməməsindən asılı olmayaraq həmişə zərfdir. Yəni onlar həm yönlük halın şəkilçisini qəbul etdikdə, həm də həmin halın şəkilçisi olmadan zərf anlayışı daşıyır. Məsələn:

O, *icəri* girdi.
O, *icəriyə* girdi.

Burada fərq nədədir? Necə ola bilər ki, birinci cümlədə "icəri" sözünü zərf kimi qəbul edək, lakin ikinci cümlədəki "icəriyə" sözünü hal şəkilçisi qəbul etdiyi üçün zərf hesab etməyək? Halbuki onların hər ikisi mənə baxımından eyni funksiyanı yerinə yetirir. Sadəcə olaraq birinci cümlədəki zərf qeyri-müəyyən, ikinci cümlədəki zərf isə müəyyən yönlük haldadır. Ümumiyyətlə, yönlük halda qeyri-müəyyənlik, əsasən, yer zərflərinin hallanması prosesində üzə çıxır. Məsələ burasındadır ki, isimlərdə yönlük halın qeyri-müəyyənlik formasına rast gəlmək olmur, bu təkcə yer zərflərində özünü göstərən əlamət kimi diqqəti çəkir.

Bundan başqa, "hara?" sual əvəzliyi də yönlük hal şəkilçisi olmadan həmin halın anlamında – qeyri-müəyyən yönlük halda işləyə bilər:

Görəsən, o qız *hara* (əslində, *haraya?*) getdi?

Bundan başqa, ora, bura yer zərfləri də istiqamət anlamında işləndikdə qeyri-müəyyən yönlük halda olur. Məsələn:

Ora getmək olmaz.

Bura qonaq gələcək.

Deməli, qeyri-müəyyən yönlük hal-dan danışmağa dəyər. Həm yer zərfləri, həm də "hara?" sual əvəzliyinin hallanmasında yönlük halda özünü göstərən qeyri-müəyyənliyə laqeyd yanaşmaq olmaz. Çünki dildə nəinki bir neçə nitq hissəsinə aid faktların, hətta şəkilçi və işarələrin də anlamı vardır. Bu baxımdan, dildə hər bir fakt mahiyyət daşıyır və elmi-nəzəri fikirlərə layiqdir.

Araşdırmalar göstərir ki, əsas nitq hissələri arasında mübahisəli məqamların yaranmasına səbəb olan dil vahidlərindən biri kimi zərf müxtəlif zamanlarda (və indi də) elmi-nəzəri fikrin diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə də, zərf şəkilçi qəbul edəndə daha çox mübahisə törətmişdir: "Zərflərdəki şəkilçilər hal şəkilçilərinə oxşasa da, əsl hal şəkilçiləri hesab etmək düzgün deyildir. Onlar başqa xarakterli şəkilçi olmalıdır" (4, 33). Bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Çünki bir sıra zərflər hallana bilir və bu, dildəki təbii proseslərdən biridir. Adların hallanmasında qeyri-adi heç nə yoxdur. Ancaq *-da2*, *-dan2* şəkilçisi haqqında həmin fikirlə razılaşmaq olar ki, o, həmişə hal şəkilçisi kimi işlənmir, zərf düzəltməyə də xidmət edir.

Yeri gəlmişkən, qeyd etməyi lazım bilir ki, hazırda dilimizdə qeyri-müəyyənlik anlayışı xeyli genişlənib və artıq ondan bir kateqoriya kimi danışmaq olar. Qrammatikada – həm morfologiyada (isimlərdə (qeyri-müəyyən yiyəlik hal, qeyri-müəyyən təsirlik hal), zərflərdə (haqqında danışdığımız qeyri-müəyyən yönlük hal), saylarda (qeyri-müəyyən miqdar sayları), əvəzlilərdə (qeyri-müəyyən əvəzliliklər), həm də sintaksisdə

(qeyri-müəyyən şəxsi cümlə və s.) özünü göstərən faktlar qeyri-müəyyənlik anlayışının kateqoriya halına gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Üslub keyfiyyətlərinə görə, yeni söz düzəltməyə xidmət edən –çı4 şəkilçisi də maraqlıdır. Bu şəkilçi cansız isimlərə qoşularaq canlı isimlər yaradır: *işçi, gülçü, dənizçi* və s. Bu şəkilçinin "çay" sözünə qoşulması nəticəsində yaranan "çayçı" sözünü iki anlamda işlətmək olar:

Çay süzmək və ya paylamaqla məşğul olan şəxs. Məsələn: *Çayçı alindəki çay stəkanlarını masanın üstünə qoydu.*

Məkan bildirən söz anlamında, "çay evi", "çayxana" mənasında:

Utansın çayçıda tər axıdanlar
Tarlada tər tökən qızlarımızdan (303).

Dilimizdə sifət düzəldən -i şəkilçilərin mənacə iki qrupuna da aid. O həm üçüncü şəxsin mənsubiyyət və ismin təsirlik hal əlaməti kimi qrammatik, həm də adlardan yeni sözlər düzəldən leksik şəkilçi kimi omonimlik səciyyəsi daşıyır. Belə ki, bu leksik şəkilçi həm dörd cür yazılaraq ahəng qanununa tabe olan milli leksik şəkilçi (məsələn, *şabəhdı rəng, armudu stəkan, sürməyi paltar, gümüşü saçlar*), həm də bir cür yazılan, ahəng qanununa tabe olmayan və yalnız alınma sözlərə qoşulan alınma leksik şəkilçi kimi işləyir (məsələn, *elmi əsər, tarixi hadisə, kütləvi iş* və s.). Lakin Azərbaycan dilində elə bir fakt vardır ki, bu şəkilçi alınma sözlərə qoşulur və ahəng qanununa tabe olur. Bu fakt həmin şəkilçini "hava" sözünə qoşduqda baş verir. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə bu sözün "boş yerə", "nahaq", "hədə", "mənasız", "dəyərsiz"

və s. mənalari verilmişdir. "Havayı" sözünün mənalardan biri də "pulsuz", "məccani", "qarşılıqsız" deməkdir. Yəqin ki, hava pulsuz olduğu üçün həmin sözün düzəldən leksik-qrammatik vahid də sözün ilkin mənasına uyğunlaşdırılmışdır. "Hava" ərəb mənəli sözlər qrupuna aiddir və o, dilimizə "həva" şəklində daxil olmuşdur. Tarixi qrammatikamızda öz ilkin fonetik variantını qoruyub saxlayır. Məsələn, M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının "Anasının Leyliyə nəsihəti" hissəsində anası Leyliyə deyir:

Sən şəmən, uymagil həvayə,

Kim şəmi həva verər fəneyə (7, 56).

Diqqəti çəkən cəhət budur ki, sözdəki -i şəkilçisi dildə yeganə fərqli əlamət olaraq həm özü, həm də qoşulduğu söz alınma olsa da, ahəngə uyur.

İndi xalqlarımız və millətimiz tarixi inkişafın fərqli bir mərhələsinə yaşayır. Belə ki, inkişafın bütün istiqamətlərində bəşəri dəyərlərə həmişəkindən daha artıq əhəmiyyət verilir. Sözsüz ki, milli dilimiz də bu inkişafdan kənar qala bilməz. Dilimizin bir sıra sahələrdə yeni inkişaf meyilləri onun müxtəlif istiqamətlərdə inkişafına təsir edir və bu anlamda, hamının, xüsusilə də ziyalıların diqqət və bacarığına ehtiyac duyulur. Ona görə ki, dildə bəşəri dəyərlərə yiyələnmək prosesində hədsizlik bəzən özgüləşməyə yön alır və bu, dilin saflığına və düzgün inkişafına əngəl törədir. Əslində, bəşəri dəyərlər milli dəyərlərin iflasına gətirib çıxarmamalıdır, onlar dünyadakı ən optimal metod, ən gözəl analiz, ən dərin elmi-nəzəri və metodik araşdırma nəticələrinə yiyələnmək, milli dəyərlər əsasında yenilikləri qazanmaq və tətbiq etməkdən ibarət olmalıdır. Belə olduqda, həm milli

dəyərlərimiz qorunur, həm də onlar bəşəri dəyərlərin mədəniyyətimizə uyğun olanlarından istifadə ilə zənginləşərək yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyar. Təəssüf ki, bəzən "müasirləşmək", "bəşəri dəyərlərə malik olmaq" adı ilə yabançılaşmağa yönəlirik və bu, bəzi elm sahələrində, o cümlədən Azərbaycan dilinin qrammatikasında da özünü göstərir.

Elmdə yabançı meyilləri yalnız çağdaş dövrlə bağlamaq düzgün deyil, çünki Azərbaycan dilinin qrammatikasında sovet dönmindən başlayaraq rus dilçiliyinin təsiri altında olması məlumdur. İndi isə dilçilik əsərlərində Avropa dilçiliyinin təsiri özünü göstərməkdədir və rus dilçiliyinin təsiri də ömrünü başa vurmayıb. Bu isə dildə sünilik yaradır, yabançılığa meylin çəkisini ağırlaşdırır. Ona görə də milli dilin qrammatik qayda-qanunları əsasında yazılan yeni elmi-nəzəri ədəbiyyatlara ehtiyac duyulur. Bəzən dildə elə bir faktla qarşılaşırıq ki, həmin fakt haqqında ya yazılmayıb, ya yazılanlar çağdaş zamanla ayaqlaşmır, ya da onlar haqqında formalaşan fikirlər həqiqətlərə uyğun deyil. Bu baxımdan, Azərbaycan dilinin qrammatikasında bir sıra mübahisəli və qaranlıq məqamlar vardır. Belə problemlər, ilk növbədə, bəzi dil faktlarının məqamının müəyyənləşdirilməməsində və ya elmi baxımdan indiyə qədər əsaslandırılmamasında özünü göstərir. Bu mənada, şəkilçilər də xarakterikdir.

Şəkilçilərin dildə o qədər geniş üslub imkanları var ki, onlar bəzən cümlənin növünü də dəyişə bilir. Məsələn, *Uzun illər ərzində qazandığın bu hörmətin qədrini bilirən* cümləsinin xəbəri indiki zaman feli ilə ifadə olunub və cümlə

nəqli cümlədir. Əgər xəbərdəki indiki zaman əlamətini əmr şəklinin şəkilçisi ilə ifadə etsək, o, əmr cümləsi olacaq: *Uzun illər arzında qazandığın bu hörmətin qədrini bil.* Və ya hər hansı bir nəqli cümləyə şəkilçiləşmiş -m4 sual ədatını əlavə etsək, cümlə sual cümləsinə çevriləcək:

Tez qayıtsam, bezərsən, -----
Tez qayıtsam, bezərsənmi?

Gec qayıtsam, dözərsən. -----
Gec qayıtsam, dözərsənmi?

Söz fikir və mənanın tələbi ilə dəyişir, müxtəlif formalara düşür. Bu prosesdə, sözsüz ki, əsas rolu şəkilçilər oynayır. Dildə sözlərin şəkilçiləşməsi məqamları da vardır. Məsələn, nə üçün sual əvəzliyi həm müstəqil söz kimi işlənir, həm də sözün ikinci tərəfi ilk saitinə itirərək şəkilçi kimi diqqəti çəkir. Məsələn:

Bu gün heç bilmirəm, nə üçün, nədən

Səma da mavidir, torpaq da məvi.

Qoyubdur intizarında

Neyçün gəlməz, neyçün gəlməz?

Və ya ilə qoşması çox zaman şəkilçiləşərək sözlərə birləşir:

O, məni dindirdi şirin dil ilə (8, 116).

Mən yaşid qardaşam qocayla, gənclə,

Sirli bir aləməm bütün aləmdə.

Nifrət məhəbbətlə, kədər sevincə

Baş-başa uyuyur mənim sinəmdə (8, 130).

İnkər şəkilçisi ilə -m4 şəkilçisinin

birlikdə işlənməsi də dildə maraqlı üslub məqamları yaradır. Belə ki, bu şəkilçi həm feli bağlamanın, həm də feli sifətin əlaməti kimi işlənir. Məsələn, *Oxunmamış kitablar çoxdur* cümləsində bu şəkilçi feli sifətin, *Dərsini oxunmamış yatma* cümləsində isə feli bağlamanın morfoloji əlamətidir. Lakin feli sifətdə onu həm təsdiq formasında, yəni inkarlıq əlaməti olmadan da işlətmək olursa, feli bağlamada o, yalnız inkar şəkilçisi ilə birlikdə işlənir. Araşdırma göstərir ki, bir şəkilçinin müxtəlif məqamlarda işlənməsi onun üslub çalarlarının çoxalmasına səbəb olur. Bu, dilin üslub zənginliyini əsaslandırın faktlardan biridir.

Beləliklə, Türk dillərindəki, o cümlədən Azərbaycan dilindəki həm lək-sik, həm də qrammatik şəkilçilər üslub keyfiyyətlərinə görə çox zəngindir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.

2. Bağirov Q.Ə. Bədii əsərlərdə danışıq dilinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, API, 1978.

3. Bəliyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003.

4. Cəfərov S. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı, API, 1983.

5. Əliyev H. Nitq hissələrinin müqayisəli tədrisi (isim və sifət). Bakı, Nurlan, 2006.

6. Hüseynzadə Ç. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı, Nurlan, 2004, 280 s.

7. Məhəmməd Füzuli. Leyli və Məcnun. Bakı, Çapağlı, 2004.

8. Nəbi Xəzri. İllər və sahillər. Bakı, Azərnaşr, 1969.

SÜRƏT QATARINDAN "MAVİ SƏMA"YA – KACI MOTOCİRO YOLU

(Şərq xalqları ədəbiyyatının ali məktəblərdə tədrisi məsələləri)

Təranə RƏHİMLİ,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

O, ədəbi taleyi gətirməyən, şəxsi həyatı qəm-kədər, xəstəlik və dürlü-dürlü dərdlər içində məhv olan bir yazıçı ömrü yaşadı. Cəmi otuz bir illik bu ömrün səhifələri başdan-başa hüznə yazılmış rekvimə bənzəyir. Qayğısız uşaqlıq illəri keçirməyən, gəncliyini nənki xoşbəxt, hətta bir gün belə istədiyi kimi fərəhli yaşaya bilməyən, bəxtsizliyi ilə hamıda təəssüf və kədər doğuran bir insan ömrü haqqında rekvim... XX əsr yapon yazıçısı Kaci Motociro bütün həyatını bədbəxtliklə mübarizə aparmağa həsr elədi. Cismən bu mübarizədə məğlub tərəf kimi görünəndə, mənəvi güc və istedadın təhrikilə yaratdıqları onun çətin həyat üzərində qələbəsi kimi tarixin yaddaşına həkk olundu.

Kaci Motociro 17 fevral 1901-ci ildə Yaponiyanın məşhur Osaka şəhərində sadə və kasıb bir ailədə dünyaya göz açmışdı. Firma qulluqçusu olan atası Hottaro, uşaq baxçasında tərbiyəçi işləyən anası Hisa ailəni çətinliklə dolandırdılar. Maddi ehtiyacları heç vaxt tam təmin olunmayan, pulları bəzən ən sadə yeməyə belə çatmayan çoxuşaqlı ailə həmişə taleyin sınaqları ilə üz-üzə idi. Atasının işi ilə bağlı Kacinin ailəsi tez-tez yaşayış yerlərini dəyişməli olurdu. Lakin ailədə böyüyən doqquz uşağın sıxıntısı təkcə maddi imkansızlıqla bağlı deyildi. Övladlarına heç vaxt örnək ola bilməyən

ata çox içki içir, əyyaşlığı ilə həyat yoldaşını və uşaqları tənqə gətirirdi. Uzun illər davam edən ailədaxili münasibətlərin gərginliyi təbii ki, uşaqların tərbiyəsinə və psixoloji durumuna da öz mənfi təsirini göstərirdi. Sonralar Kacinin həyatdan üz döndərməsinin, küskünlüyünün, böhran keçirib içkiyə qurşanmasının təməlinə ailəsindəki bu mürəkkəbliyin, ziddiyyətin müəyyən rolu olduğunu təxmin etmək heç də çətin deyil. Övladlarının yeganə mənəvi dayacağı olan Hisa ən həssas uşağı Kaci üçün təkcə fədakar ana yox, həm də həmişə gərəkli insan, həmdərd, həmsöhbət olmuşdu. Oğlunda ədəbiyyata ilk həvəsi oyadan ana bu məhəbbəti ömürlük onun ruhuna hopdura bilmişdi.

Həmin dövrdə kütləvi informasiya vasitələrinin qıtlığı – dövrü mətbuatın məhdudluğu, radio və televiziyanın yoxluğu, təzə və tək texniki avadanlıq sayılan pətefonu bahalıqına görə hər ailənin ala bilməməsi dünyagörüşün, eləcə də estetik zövqün formalaşmasında yeganə amil kimi kitab mütaliəsini zəruri etmişdi. Bu illərdə bütün Yaponiyada olduğu kimi, Motociro ailəsində də uşaqlar böyüklərlə yanaşı Natsume Soseki və Mori Oqayın əsərlərini oxuyur, həyata baxış tərzləri bu görkəmli milli yazıçıların bədii irsinin təsiri ilə müəyyənləşirdi. Kaci Motocironun xüsusilə Natsume

Sosekiyə sevgi və rəğbəti sonsuz idi. O, yazıçını dahi sənətkar və özünün ideali hesab edir, onun kimi yazmağı xoşbəxtlik tək görürdü. Hətta ehtiyac içində yaşamasına baxmayaraq ilk məvacibini sevimli yazıçısının əsərlərinin külliyyatını almağa xərcləmişdi.

Orta məktəb illərində Kaci ədəbli davranışı və intizamı ilə fərqlənmiş, sevdiyi fənləri yaxşı oxumuş, lakin heç vaxt dərəcəli olmamışdı. O, on səkkiz yaşında orta dərəcəli məktəbi bitirib Nara dövründə ölkənin paytaxtı olmuş, qədim və şöhrətli Kioto şəhərinə köçür, burada kirayə ev tutur və mühəndis olmaq həvəsi ilə ali dərəcəli məktəbə daxil olur. Lakin otaq yoldaşları, istedadlı gənc ədəbiyyatçıları İcima Tazaki və Nakatami Takao ilə yaxın dostluq əlaqələri Kacini seçdiyi texniki sahədən uzaqlaşdırıb ədəbiyyat aləminə daxil olmağa sövq edir. Onu ədəbiyyat ixtisasını seçməyə, ömrün qarşdakı illərini öz ruhuna uyğun bu sahəyə həsr etməyə istiqamətləndirən həmin gənclərdən İcima Tazaki gələcəkdə məşhur yazıçı və kino tənqidçisi, Nakatami Takao isə özünəməxsus yaradıcılıq üslubu və yazı manerası ilə fərqlənən yazıçı kimi yapon mədəniyyət tarixində önəmli yer tutacaqdılar. Beləliklə, Kaci Kiotoda ali təhsil aldığı illərdə vaxtilə anası tərəfindən qəlbinə səpələn ədəbiyyat sevgisi toxumlarının Tazaki və Tokaonun "müntəzəm qulluğu" sayəsində cücərib pöhrələndiyini, günbəgün böyüdüyünü, içində qol-budaq atdığını hiss edir.

Vərəm xəstəliyinə tutulduğuna aşkarlayan həkimlərin məsləhətilə Kaci ali təhsilə bir il fasilə verməli olur. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərdə onun

dörd bacı-qardaşı da vərəmdən əziyyət çəkirdi. 1920-ci ildə o, bacısının ibtidai məktəb müəllimi işlədiyi əyalət şəhəri Mieyə gedir. Burada qaldığı vaxtlarda yazdığı məktub və gündəliklərin məzmunu ilə tanışlıq göstərir ki, Kaci bu bir ildə özündə ədəbiyyatı qavramaq, mənimsəmək bacarığının daha yüksək olduğunu kəşf edir. Məktublarından birində yazır: "Mən fəlsəfəni nə qədər oxyuramsa, mənimsəyə bilmirəm. Ədəbiyyatı isə nə qədər lazım olsa, oxuya bilərəm. Məntiqi mövzuları heç cür başa düşürəm."

Təhsilini davam etdirmək üçün bir illik fasilədən sonra Kiotoya qayıdan Kaci dərslərinə hazırlaşmaqla yanaşı, dünya mədəniyyəti və incəsənətiylə də maraqlanır. Qərb təsviri sənəti onun zövqünü oxşayır, Roden, Renuar, Deqanın ədəbiyyat jurnallarında tez-tez çap olunan əsərlərinə böyük maraq göstərir. İncəsənətin mahiyyətini dərk etdikcə, özünün bu sahəyə aludəçiliyinin dərəcəsinə anladıqca yanlış ixtisas seçimi haqqında düşüncələr də onu daha çox narahat edir. Çox keçmir ki, bu barədə fikirlərini dostları ilə bölüşür, gündəliklərində hələ də öz yolunu tapmamağın dözülməz hal olduğunu vurğulayır, "mövqesiz yaşamaqdansa, ölmək daha yaxşıdır" qənaətini qeyd edir.

Kaci Motociro 1921-ci ildə ali məktəbin ikinci kursuna keçdiyi vaxt doğulub boya-başa çatdığı Osakaya qayıdır, daha doğrusu, gün-güzəranının nisbətən rahat olacağı ümidilə doğma şəhərə sığınır. Osakada tez-tez ədəbiyyat fakültəsinin tələbələri ilə görüşür, bu ədəbi söhbətlərlə bir növ narahat ruhunu rahatladır. Yaşadığı Osakadan təhsil aldığı Kiotoya hər gün sürət qatarı ilə yol

gedən Kacinin yazıçılığının tarixçəsi də məhz sürət qatarından başlayır. Sürət qatarında tanış olduğu qıza qarşı duyduğu dərin sevgi hissini cavabsız qalması onu ilk əsərini yazmağa sövq edir. Kacinin yazdığı həmin novella ədəbiyyatçı dostları tərəfindən çox bəyənilsə də, yazıçının yaradıcılığının bu ilk nümunəsi günümüzədək gəlib çatmamışdır. İlk gənclik illərinin dostu, Kacinin ədəbiyyata gəlişini addım-addım izləyən Hirabayasi Yoko xatirələrində bu əsər haqqında yazır: "Kaci sürət qatarında bir qızla tanış olur və ona vurulur, o, ingilis poeziyasından "Sevgisini etiraf edən kişi" adlı bir şeiri qıza verir və onu oxumasını xahiş edir. Şəhəri gün qızla görüşdükdə ondan həmin şeiri oxumadığını eşidir, bundan çox mütəəssir olur və oradan ayrılır. Mən bunu ona görə xatırlayıram ki, Kaci bu hadisədən sonra öz həyatı barədə ilk hekayəsini yazır. Bu hekayə iyirmi beş vərəq həcmində idi. Hekayənin əsas epizodunu və baş qəhrəmanını ağ ciyəri xəstə olan cavan adam təşkil edir. Həmin dövrdə mən ədəbiyyatı bir o qədər də dərk etmirdim, lakin bu hekayəni oxuduqda o mənə çox maraqlı göründü. Xüsusən, mənə gecə vaxtı hərərətdən əziyyət çəkən qəhrəmanın əllərini göyə uzadaraq sanki kimdənsə kömək istəməsi səhnəsi çox təsir etdi. Mən bu əsərin adını xatırlamıram, ancaq bilirəm ki, kağızın sağ küncündə "qaralama" sözü, əks tərəfində isə "hekayə T. N-ə ithaf olunur" cümləsi yazılmışdı."

12 avqust 1920-ci ildə yazdığı gündəlik qeydində Kaci özünə qarşı ikrah hissini, özünü geridə qalmış meşşan hesab etməsinin səbəbini həyat amalına hələ də tapa bilməməkdə görürdü. Bu

amalı tapandan sonra isə onun ardınca getməkdə son dərəcə ısrarlı idi. Buna görə də 1924-cü ildə ali təhsilini başa vurub mühəndislik diplomunu alan kimi bundan sonrakı həyatını ədəbiyyata həsr etməyi qərara alır. Bu məqsədlə sənədlərini Tokio Universitetinin ingilis dili fakültəsinə verir. Bunun səbəbi K. Motocironun yaşadığı dövrdə Qərb dilləri və ədəbiyyatlarına marağın getdikcə güclənməsi ilə bağlı idi. Uzun əsrlər qapılan Qərbə bağlı saxlayan, milli müstəqilliyini və mədəniyyətinin orijinallığını qorumaq məqsədilə digər mədəniyyətlərə inteqrasiya etməyən Yaponiyada XIX əsr Meyci inqilabından sonra Avropa ilə əlaqələrin yaranması, XX əsrdə daha da genişlənməsi yapon yazıçılarının da Qərbə meylini gücləndirmişdi. Buna görə də əsrin bir çox yapon yazıçılarının – Kato Miçio, Kavabata Yasunari, Mişima Yukio və başqalarının yaradıcılıqlarında Qərb ədəbiyyatının əhəmiyyətli təsiri aydın müşahidə olunur.

Kaci Motociro Tokio Universitetinin tələbəsi olduğu illərdə ədəbiyyatçı dostları ilə birlikdə çoxdan arzusunda olduğu bir işi, ədəbi jurnal nəşrini gerçəkləşdirir. Bu "Aozoro" – "Mavi səma" jurnalı idi ki, Kacinin ilk hekayəsi də daxil olmaqla, iyirmi hekayəsinin böyük qismi burada çap edilmişdi. Yazıçının "vizit vərəqi" sayılan "Limon" hekayəsi də "Aozoro"nın ilk sayında dərc olunmuşdu. Tokio Universitetində oxuduğu üç il ərzində o, bütün say və gücü ilə jurnalın nəşrinə çalışmış, günbəgün ağırlaşan səhhəti imkan verməyə belə, onun redaktə və korrektura işini öz öhdəsinə götürmüşdü. "Mavi səma" onu Osakadan Kiotoya gətirən sürət qatarın-

dakı eşq macərəsindən başlayan yazıçılıq fəaliyyətinin ən yüksək nailiyyətlərinin şahidi idi. O, öz sənətkar sözünü ilk dəfə bu jurnalda deyə bilməmişdi. Mənavi cəhətdən möhkəm bağlandığı "Mavi səma"nın hər yeni sayının nəşri Kaci Motociro üçün yeni bir ümid deməkdi. Vərəm xəstəliyi şiddətləndikcə həyat eşqi tamamilə sönməkdə olan nasir üçün bu jurnal böyük mənavi təskinlik idi. O, ikinci mərtəbədə yerləşən səkkiz tatami böyüklüyündə işıqlı mənzilində vərəmlə mübarizə apara-apara əsərlərini yazır, "Mavi səma"ni redaktə edirdi. Jurnalın redaksiyası Hazavu məhəlləsində yaşayan dostu Tonomura Şigerunun otağında yerləşirdi. Redaktəyə köməklik göstərmək üçünə o, Azavunun yanına gedirdi. Xəstə həli ilə evdən çıxmaq və bu işi icra etmək onun üçün çox ağır idi. Bu səbəbdən Kaci vaxtını əsasən evdə keçirdiyinə görə dostları onu zarafatla "hərəkətsiz cənab" adlandırırdılar.

1928-ci ildə Kacinin bir tərəfdən xəstəliyi ağırlaşır, digər tərəfdən yoxsulluğu son həddə gəlib çatır. Hətta təhsil haqqını ödəyə bilmədiyi üçün Tokio Universitetindən xaric edilir. Bu hadisədən sonra həyatdan, cəmiyyətdən, insanlardan küssə də, yaradıcılıqdan soyumur, "Qış milçəkləri", "Qayalıq üzərində hiss etdiklərim" hekayələrini yazır. Həyatının sonlarında Osakaya qayıdır, 1929-cu ildə əlli doqquz yaşlı atasının ölümü onu çox kədərləndirir, bu itki yazıçını ölüm haqqında düşüncələrə qərq edir. 1931-ci ildə dostları ölüm ayağında olan Kacini sevindirmək üçün "Limon" hekayələr toplusunu nəşrə hazırlayıb çap etdirirlər. Bu toplu Kacinin nəşrini gördüyü yeganə kitabı olur. O,

1932-ci ildə Osakada vərəm xəstəliyindən vəfat edir.

Yapon ədəbiyyatında hekayə ustası kimi tanınan Kaci Motociro yaradıcılığa novella ilə başlayıb. Daha sonra poeziyanı musiqi və rəsm kimi böyük təsir gücünə malik sənət növü tək dəyərləndirdiyindən, digər tərəfdən özünün etiraf etdiyi kimi, maddi imkansızlıq üzündən patefon ala, violonçel çala bilmədiyi üçün şeirlər yazmağa meyl göstərir. "Böyük, müxtəlif rəngli hərflərlə bir simfoniya yaratmaq istəyirəm" deyə yazıçı şeiri yüksək qiymətləndirsə də, ürəyəyatan, bədii səviyyəsdən razı qaldığı bir şeir belə yaza bilmir, bu sahədə uğur qazanmır. İlk hekayələri olan "Senkiçi" və "Paradoksal həqiqət"də isə öz yazıçı məharətini bütün dolğunluğu ilə əks etdirə bilir. Kaci 1924-cü ildə kiçik bacısının ölümündən təsirləndiyi, xəstəliyinin daha da şiddətləndiyi vaxt Miyedə yaşayan böyük bacısının yanında qalmalı olur. Yazıçının Miye təəssüratları "Qəsr yanında şəhər" hekayəsində dolğun bədii ifadəsini tapır.

"Limon" hekayəsinə qədər onun yaradıcılığı ədəbi mühitdə sanki görünməz olmuşdu. Yazıçının bir ilədik vaxt sərf edib yazdığı hekayə çapından dərhal sonra ədəbi gəncliyin sevimlisi oldu. Bu hekayə Kacinin Kioto məktəbində oxuduğu illərin xatirələri əsasında qələmə alınmışdır. Əsər qəhrəmanının monoloqu kimi səslənən hekayədə estetikmin dərkə ideyası irəli sürülür, xeyirxahlıq və gözəllik rəmzi kimi limonda estetikmə münasibət ifadə olunur. Nakatami Takao bu əsər haqqında təəssüratlarında yazırdı: "1922-ci ildə "Limon" əsəri "Gizli xoşbəxtlik" adı

altında nəzmlə yazılmışdır. 1923-cü ildə isə artıq nəsr şəklinə qələmə alınmışdır. Bundan sonra əsər "Sezan haqqında hekayət" adı ilə yazılır. "Sezan haqqında hekayət 70 vərəq əl yazısı həcmində idi və Kaci bunu "Aozora" jurnalında çap etdirmək istəyirdi. Çox güman ki, Kaci öz əsərini bir o qədər bəyənmirdi və buna görə də həmin əsəri 10 vərəq həcminə qədər qısaldaraq "Limon" adı ilə çap etdirir." "Limon" hekayəsi Kacini bütün Yaponiyada şöhrətləndirməsə də, ədəbi mühitdə tanındı və onun gələcəkdə hekayə ustası kimi yetişməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu gün XX əsr yapon ədəbiyyatı antologiyalarının hansını vərəqləsək, orada "Limon" hekayəsini görməmək mümkün deyil. Eləcə də orta dərəcəli yapon məktəblərində ana dili və ədəbiyyatı dərslərlərində bu hekayəyə rast gəlməmək olmaz, şagirdlərdə mütaliə vərdişlərinin formalaşdırılmasında Kacinin bu əsərinin əlahiddə yeri var.

1925-ci ildə yazıçı bacısının yanında keçirdiyi dövr bərdə xatirələri əsasında "Qəsr yanında şəhər" hekayəsini, daha sonra "Yolda", "Şabalıd çiçəkləri", "Ölənələr" adlı hekayələrini yazır. 1926-cı ildə qələmə aldığı "Qardan sonra", "Kavabata Yasunarinin ikiqat intiharı" hekayələri ideya-bədii keyfiyyətləri ilə seçilən əsərlər kimi yadda qalır. Bundan sonra K.Motociro "Onun qəlbinin əksi", "Ucaldırılmış K" hekayələrini yazır. Həmin vaxt hekayələrini dövrü mətbuatda müntəzəm çap etdirmək, kitabının nəşrini görmək Kaci üçün əlçatmaz arzular idi. Buna görə də "Şineyte" – "Yeni axın" ədəbi jurnalında hekayə-

lərinin çapına dəvət alan yazıçı sevinib ruhlanaaraq yeni-yeni əsərlər yazır.

İzu yarımadasında yerləşən Yuqasima dağ kurortunda Kaci Motociro ilə Kavabata Yasunarinin tanışlığı hər iki yazıçının xatirəsində dərin izlər qoyur. Yapon ədəbiyyatının ilk Nobel mükafatçısı, dünya miqyasında tanınan yazıçı K.Yasunari K.Motociroyla görüşü haqqında yazırdı: "Mən İzuda bir neçə ay ərzində Kacinin xəstəliyini müşahidə elədim. Mən ondan çox şey öyrəndim – təbiətə münasibət, itkilərə, canlılara münasibət..."

K.Motociro üslub orijinallığı ilə seçilən yazıçıdır. Yuqasimada Kacinin yazdığı "Qış günəşi" hekayəsində onun realistik simvolizmə xas yaradıcılıq xüsusiyyətləri aşkar sezilir. Burada yazıçının öz qəhrəmanını, onun zamanla, sosial mühitlə əlaqəsini nə qədər böyük ustalıqla canlandırdığı aydın müşahidə olunur. Yaradıcılığının sonlarına yaxın yazdığı "Dağın maviliyi", "Su borusu", "Instrumental illüziya" hekayələrinin mövzu və problematikasında isə ümumi yaxınlıq hiss olunur.

K.Motociro yaradıcılığı avtobiografik istiqaməti ilə daha çox diqqəti çəkir. Bütün yazdıqlarının aparıcı qəhrəmanı o özüdür. Müxtəlif adlarla təqdim etdiyi bu qəhrəmanlar yazıçının şəxsi tərcümeyi-halının fərqli məqamlarını, onun xarakter cizgilərini, yaşantılarını və mənavi iztirablarını əks etdirir. Buna görə nasirin hər yeni əsəri digərinin məntiqi davamı olaraq bitkin təsir bağışlayır, bir insan ömrünün müxtəlif parçaları kimi bizi həyəcanlandırır, düşündürür, nəha-

yət, bu parçaları fikrimizdə cəmləşdir-məyə sövq edir.

Müasiri Nakatami Takaonun "Kaci Motociro, Kioto dövrü" məqaləsində yazdığına görə, o, zahirən yaraşlıq, uca boylu, enlikürək, ilk baxışda diqqəti özü-nə cəlb edən, əsil şəhər sakinlərinə məxsus görkəmi ilə seçilən, iri alınlı, sərt baxışlı bir gənc idi. Hekayələrindəki qəhrəmanların əksəriyyətini də öz zahiri əlamətləri ilə təsvir edirdi.

Ədəbi yaradıcılığı on ildən bir qədər çox davam edən K.Motociro eqo-bel-letristika janrının nümayəndəsi, klassik yapon ədəbiyyatındakı esse və simvolist poeziya ənənələrinin vəhdətindən ibarət yeni nəsr formasının yaradıcısı olmuşdur. Tənqidçilər onu Şova dövrünün sonu, Toişo dövrünün başlanğıcında, yəni yapon ədəbiyyatının gümüş əsrində, son-ralar müasir yapon ədəbiyyatı kimi təsnif ediləcək ədəbiyyatın forma və metod-larının formalaşdığı dönmədə yaşamış kiçik yazıçılar zümresinə aid etsələr də, Kaci Motociro kiçik janrdə xariqələr yaradan böyük yazıçı idi. "Limon"dan "Qayğısız xəstələr"ədək yazdığı iyirmi hekayənin tənqiddə yüksək sənətkarlıq örnəkləri kimi dəyərləndirilməsi bunun bariz göstəricisidir. Azərbaycan ədəbiy-

yatında Cəlil Məmmədquluzadə, rus ədəbiyyatında Anton Pavloviç Çexov, fransız ədəbiyyatında Gi de Mopassan kimi yapon ədəbiyyatında da ən mükəmməl hekayələr Kaci Motocironun adı ilə bağlıdır.

Ədəbi mühitdə ilk qiymətini 1927-ci ildə yapon ədəbiyyatının mükəmməl tədqiqatçısı və böyük yazıçısı, Yaponiya-nın ilk Nobel mükafatçısı Kavabata Ya-sunari tərəfindən alan Kaci Motociro yaradıcılığı bəzi ölkələrdə o qədər geniş tanınmasa da, yapon milli ədəbiyyatında onun özünəməxsus yazıçı mövqeyi vardır. 1934-cü ildə ilk dəfə əsərləri iki cilddə, 1959-cu ildə tam külliyyatı üç cildə çap olunan yazıçının yaradıcılıq irsi yaponlar üçün əziz və doğmadır. Bəlkə Kaci Motociro dedikdə, müasir yapon bir an duruxub onun kimliyini yada salmağa çalışsın, lakin "Limon" hekayəsinin adı çəkildikdə hamı bu gözəlliyi vəsf edən yazıçını tanıyacaqdır. Həmin cəhət oxucunun şüuraltı hafizə-sindəki yazıçı şöhrətinin uzunömürlülü-yü ilə bağlıdır. Bu, bir vaxtlar Kiotoya gedən sürət qatarıyla ədəbiyyata yol alan, "Mavi səma"ya yetişib təsəlli tapan yazıçının sağlığında həsrət qaldığı ədəbi şöhrət idi.

LİNQVODİDAKTİKA VƏ LİNQVOMETODİKA

†

Vaqif QURBANOV,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: yeni düşüncə tərz, rabitəli nitq, nəzəriyyəçi alim, təlim üsulları, metodika məktəbi, yeni nəsil.

Azərbaycan dilinin tədrisi (metodikası) fənni, adından da göründüyü kimi, integrativ anlayışdır. Bu anlayış həm də fənn, ixtisas, elm sahəsi kimi yaranmış, inkişaf etmiş, formalaşmış və indiki səviyyəyə gəlmişdir (1).

Təbiidir ki, ana dili təlimi ilə bağlı olan bu sahənin anlayışlar sistemi, qanunları, prinsipləri linqvodidaktika, habelə üsul, yol, priyom, texnika və vasitələri isə linqvometod kimi araşdırılır. Müstəqil ixtisas sahələri olsalar da, həm linqvodidaktika, həm də linqvometodika pedaqogika elminin tərkib hissələri olduqlarından bu sahənin alimləri təhsil, təlimin məzmunu, məqsəd və vəzifələrindən dəqiqliklə baş çıxaran pedaqog alimlər sayılırlar.

Azərbaycan dili tədrisi metodikasının bugünkü səviyyəyə gəlib çatmasında alimlərimizdən Ağamməd Abdullayev, Əziz Əfəndizadə, Bəşir Əhmədov, Yəhya Kərimov, Həsən Bəliyev, Əhəd Əhmədov və başqalarının böyük xidmət göstərmələrini məmuniyyətə qeyd etməyə borclu yuq. Həmin insanların fəaliyyətlərində linqvometodika ilə linqvodidaktikanı birləşdirən alim-metodist didakt adma şəraf gətirmələri danılmaz faktdır. Y.Kərimovun, mərhum professorlar A.Abdullayev, Ə.Əfəndizadə, B.Əhmədov, H.Bəliyev, M.Həsənov və başqalarının rəhbərliyi və fəal iştirakı ilə yazılan V-XI siniflər üçün

kollektiv və monoqrafik əsərlər indinin özündə də istifadə olunmaqdadır, gələ-cəkdə də istifadə olunacaqdır. Bu da onunla əlaqədardır ki, ana dili təlimində dil qaydaları ilə bağlı məzmun dəyişikliyi baş verməmişdir. Yeni fənn kurikulumu yaradılsa da, burada dilçiliyin şöbələrində məxsus materiallardan – fonetika, lek-sika, qrammatika, nitq mədəniyyəti və üs-lubiyata aid olan vahidlər dil qaydaları məzmun xətti adı ilə öyrədilir. Oxu, yazı, dinləmə, anlama, dil qaydaları kimi məzmun xətələri, məzmun standartları olaraq yenə də qalır. Lakin yeni metodik ideyalara ehtiyac təbiidir ki, var. Belə ki keçən əsrin 90-cı illərindən bu yana dil qaydalarına dair testologiya metodoloji istiqamət olaraq meydana atılmışdır. Testologiya idraki aspektlə bağlı olan əks-əlaqəyə xidmət edən metodolo-giyadır. Onun nitq inkişafı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Dil normaları üzrə təlimin məzmunu testləşdirmə metodları ilə biliyin mənimsənilməsində və yoxlanı-laraq qiymətləndirilməsində tətbiq oluna bilər. Ancaq lüğət ehtiyatının zənginləş-dirilməsi, şifahi və yazılı rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsi diqqətdən kənar qalmışdır.

Deməli, köhnə metodik ideyalar əsasında yazılan əsərlər testologiyani nitqəyönümlü metodologiyaya çevirmək-də əhəmiyyətli ola bilməmişdir və indi yeni metodik təfəkkürə ehtiyac yaran-

mışdır. Hesab edirik ki, metodik didaktik şərhlərimiz və istiqamətlərimiz yeni kurikulum təliminin metodikası adlansın və ana dili təlimindən gözlənilən nəticələr nəyi isə "axtar-tap" kimi, linqvistik tapmaca formasında deyil, mədəni nitqdən gözlənilən nəticələr kimi səciyyələndirilsin. Bu yeni metodikada başlıca diqqət ana dili təliminin aktual problemlərinə yönəlsin. (2) Həmin problemlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) oxu və danışq texnikasına diqqət digər tələblərdən çox aşağıdır;
 - 2) ifadəli oxu, bədii oxu təmrinlərinə diqqət yetirilmir;
 - 3) fəndaxili əlaqələr əsasında elmi etika üzrə integrativ nəticələr səthi xarakter daşıyır;
 - 4) fənlərarası əlaqələr əsasında integrativ nəticələr çıxarılmır;
 - 5) dil normalarının mədəni nitq normalarına çevrilməsi prosesi ləng gedir;
 - 6) fonetika təlimi XI sinfə kimi əlaqə və vəhdət prinsipinə uyğun aparılıb nəticələri ümumiləşdirilmir;
 - 7) imla təlimindən gözlənilən nəticələr yalnız savad ilə məhdudlaşdırılır;
 - 8) rabitəli mətnlər öyrənilən dil materiallarının xarakteri ilə az əlaqəli olur;
 - 9) müəllimlərin təcrübəsinə qabaqcıl ideyalar əsasında istiqamətlər verilmir;
 - 10) müəllimlərin yeni təlim metodları ilə qurulan dərslərinin monitorinq sistemli şəkildə aparılmır, qiymətləndirmə məsələləri aydın şərh olunmur və ümumiləşdirilib yayılır;
- Yeni metodikalar hazırlamaq ideyası da bu ehtiyacdən yaranmışdır. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası

2015- ci ildə nəşr olunmuş və "İnteqrasiya", "Azərbaycan dilinin tədrisi" "Azərbaycan dilinin tədrisinin aktual problemləri" fənnlərinin tədrisi ehtiyacını ödəyir. Bu əsər 3 illik plan işinin nəticəsidir. Ondan filologiya fakültəsinin tələbələrinə ixtisasartırma kursu keçən müəllimlərə mühazirələr oxumaq, habelə, istinad mənbəyi kimi istifadə etmək nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (ADTM) fənni müstəqil elm sahəsidir. İnteqrativ anlayış olaraq özündə Azərbaycan dili, didaktika və metodikayı birləşdirir. Azərbaycan dilinin tədrisi anlayışında bu dilin bütün şöbələrinə (fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, qrammatika, nitq mədəniyyəti və üslubiyyətə) dair bilik və bacarıqlar sistemi ehtiva olunur. Odur ki, bu fənni tədris edənlər ümumi dilçiliyi, o cümlədən, Azərbaycan dilçiliyini, didaktikanı, fiziologiyayı, metodikanı dərindən və hərtərəfli bilməlidirlər. Nəzəriyyəçilər olsa-olsa, yalnız dilçiliyin nəzəri məsələlərindən baş çıxaranlara deyilsə, metodist dilçilər və yaxud da, dilçi-metodistlərə isə dilin tədrisinin prinsiplərindən, didaktikasından, yəni öyrədilməsinin elmi, pedaqoji, psixoloji və metodik məsələlərindən və dilə dair bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimlənməsi və ya aşılması üsullarından mükəmməl baş çıxaranlara deyilir.

Dil tədrisi metodikası anlamındakı inteqrasiya çox geniş elm sahələrini əhatə edir. Metod, üsul, yol, priyom, tərz, qaydalarla aparılan işləri xatırlayanda, bir növ, yada məşqçilik sənəti düşür. Metodist müəllim – məşqçi müəllim. Məşqçi öyrətdiyi fənlərin bilicisi və ya onun ötürücüsüdür. Müəllim də öyrətdiyi

bilimin məna və məzmununu, habelə həcmi, dərinliyini bilirə, onun aşılmaq, mənimlənmək qabiliyyəti də böyük olur.

Dilçi metodistlərin dilçidən üstünlüyü var. O, nəyi öyrətdiyini də, nə üçün öyrətdiyini də yaxşı bilir. Tutaq ki, dilçi fonetikanı mükəmməl bilir. Ancaq təlim konsentrdən baş çıxarmasa, dərin metodika və ya didaktika bilicisi olmasa, fonetik vahidlərin təlim xəritəsindən, fəndaxili əlaqəni bilmədiyinə görə bu işin sistemini aydın təsvir etməyəcək. Məqsəd, məzmun, metodla inteqrasiya deyilən bir qanun var; həmin qanuna da dil və təfəkkürün qarşılıqlı vəhdəti və mübarizəsi qanunu deyilir. Dilçi bir qayda olaraq, dilin ayrı-ayrı şöbələrinin tədrisinin məqsədlərini onların bir-birini şərtləndirilməsini, o cümlədən, fonomorfologiyanın, fonosintaksisin nitq mədəniyyətində yeni enerji mənbəyinə - nitq necə çevrildiyini, bu prosədə ifadə və inşaların yerini, rolunu və əhəmiyyətini bilməyə də bilər. Çünki bunlar həqiqətən də, linqvometodistə və ya linqvodidakta məlum olan məsələlərdir.

Metodistlik təlimin üsullarını bilmək və bacarmaq peşəsidir. Müqayisə edək: nitq mədəniyyəti elmi, nəzəriyyədirsə, natiqlik sənətdir, məharətdir. Dilçi olmaq dilin nəzəri məsələlərindən baş çıxarmaqdır, linqvometodistlik və ya linqvodidaktik nəzəriyyə ilə sənətin qaynayıb-qarışması nəticəsində yaranmış integrativ bir anlayışdır.

Təlimin üsulları əslində elə tədqiqatın və ya idrakın üsullarının eynidir; çünki əgər idrakın, yəni dünyanı (maddi aləmi və ya kainatı) dərk etmənin yolları canlı seyrədən, yəni müşahidədən başlayırsa, sonra isə abstrakt təfəkkürlə

formalaşdırılırsa və təcrübəyə keçid alırsa, təlimdə mənimlənmə yolu da eyni cür baş verir. Odur ki, müşahidə, müqayisə, ümumiləşdirmə həm dilçiliyin, həm də dil tədrisinin metodları sayılır. Görəsən, bu həqiqəti dərk etmək dil və ədəbiyyat tədqiqatçısı üçün çoxmu çətindir?

Linqvometodistlər də dildaxili bağlılıqlara ta incəliklərə qədər bələd olmalıdırlar ki, dildaxili bağlılıqlarda etdikləri kəşfləri dil təliminin əsasına qoya bilsinlər, fəndaxili inteqrasiyalar yaratmağı bacarsınlar.

Azərbaycan dili təlimi orta məktəbdə birinci sinfdən başlayaraq, XI sinifə daxil olmaqla 11 il ərzində pilləli, xətti və konsentrik üsullarla öyrədilən elm sahəsidir. Dil fənninin tədrisi məzmununun ardıcılıq düzümü planlaşdırılarkən hər şey praktik əhəmiyyətliyə görə sıralanır.

V sinif Azərbaycan dilindən sistem- atik kursun başlanğıcı sayılır. IX sinif nəzəri şöbələrə dair biliklərin inteqrasiya olduğu mərhələdir. X-XI siniflər isə nitq və üslub məsələlərində fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik vahidlərin vasitə rolu oynadığı, habelə yeni anlayışlarla həcmcə genişləndiyi konsentrdir. Bu konsentrdə şagirdlərə söz və məfhum, daxili və xarici nitq, milli təfəkkür və onun funksionallığı xüsusiyyətlərinə dair biliklər verilir, yeni-yeni anlayışlar formalaşdırılır. Bu konsentrdə idrakın deduktiv və induktiv metodları ilə bəzən xətti, bəzən ziqzaq qurulan təlim ardıcılığı V-XI siniflər üzrə tədris sistemini əhatə edir. Cari, aylıq, rüblük, yarımillik, illik və yekun təkrarlarla aparılan təlim işi geniş nitq qapılılarından içəri daxil olur və deyir: "Budur,

gəlmişəm! Mən danışmağı və yazmağı bacarıram!”

Metodist olmayan dilçiləri maraqlandıran tamam başqa əməllərə – tərif, qayda, istinadlara dair biliklərə yiyələndirməkdir. Onların təlim məqsədlərində nitq mədəniyyəti xüsusi parametral kriteriya kimi yox dərcə-sindədir. Metodist dilçi testologiya fəlsəfəsinin şagirdləri canlı nitqdən məhrum qoyduğunu düşünür. Yazılı və şifahi nitq vərdişlərinə diqqət yetirilmədiyi onları çox narahat edir. Test yalnız biliyə əsaslanan, əksəlaqə məqsədinə xidmət edən çox geniş statuslu bir sistemdir. Ana dili mütəxəssisi testin nələrin sayəsində status qazandığını bilir, yaradıcı insanlara yalnız esse kimi fon verməyin ziyanını görür, ancaq çıxış yolunu tək axtarmalı olur. Ana dili mütəxəssisi yalnız biliyin orbitində fırlanan, dövr edən testologiyaya “yox” deməli, bacarıq və qabiliyyət aşılaman mədəni nitqə darvazaları taybatay açmağa çalışmalıdır.

Bu gün şagirdlərin yazılı nitqində inşasının, habelə şifahi nitqində ədəbi tələffüzünün bərhad halda olması belə çıxır ki, dilçi mütəxəssisi düşündürür. Halbuki dilçi mütəxəssisin dilin tədrisinə dair aydın baxışları olmalıdır. O bilməlidir ki, orta ümumtəhsildə dil təliminin məqsədi şagirdləri mədəni nitqə yiyələndirməkdən ibarətdir. Mədəni nitq isə geniş anlayışdır. Belə ki, fənlərarası əlaqədə qurulmayan təlim formaları hərtərəfli biliyə və əməli bacarığa malik insanlar yetişdirə bilməz. Ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyanı, iqtisadiyyatı öyrənib təhlil etməyin bir yolu inşa yazılardan-indiki dillə desək, esselərdən keçir. Essenin şifahi və yazılı formalarından maksimum

istifadə etmədən mədəni nitqin bugünkü səviyyəsini qaldırmaq olmaz. Esse qurmaq və ya yazmaq bacarıqlarının aşılmasına indi həmişəkindən daha artıq fikir verilməlidir. Metodikanın məqsədi orta məktəbdə dil təlimi ilə bağlı bütün problemləri tədqiq edib, nəticələrini ümumiləşdirməli və problemin həlli yollarını göstərməlidir.

Yeri gəlmişkən, dil təlimi ilə məşğul olanlar arasında linqvometodist termini ilə yanaşı, linqvodidakt termini də işlənir. Linqvodidakt dil təliminin nəzəri məsələləri ilə məşğul olanlara deyilir. Linqvodidaktın dilin hansı məqsədlərdən tədrisi məzmununu müəyyən etməyi, həmin məzmunun hansı qanunlar və prinsiplər əsasında öyrədilməsini təhlil etməyi bacaranlara deyilir. Məsələn: rus dili tədrisi sahəsində A.V.Tekuçev, M.M.Razumovskaya, M.T.Baranov, Bulanov, Dudnikov linqvometodika məktəbləri yaratmışlar.

N.S.Rojdestvenski, V.P.Ozerskaya isə sırf linqvodidaktika ilə məşğul olmuşlar. Azərbaycan dili təlimi sahəsində uzun illər boyu çalışıb, çox böyük işlər görmüş A.S.Abdullayev, Ə.R.Əfəndizadə, B.A.Əhmədov, Y.Ş.Kərimov, H.Balıyev, Ə.Əhmədov, A.Rəhimov və b. həm linqvometodist, həm də linqvodidakt sayılırlar.

Professor Əziz Əfəndizadə linqvodidaktika məktəbinin yeni nəsil alimləri yetişmişdir. Onlardan professor Elbəyi Maqsudov, professor Akif İmanlı, Ənvər Abbasov, Akif Məmmədov, Asif Hacıyev, Sevdə Abbasova, Çimnaz Əliyeva, Hava Abdullayeva, Təranə İsmaylova, Sevinc Həsənova və b. bugünkü kurikulum metodologiyasına mükəmməl yiyələnmiş mütəxəssislərdir.

Deməli, bu fənnin tədrisi məzmununun aparıcı simalarını linqvodidakt adlandıranlar haqlıdırlar.

Bununla belə, Azərbaycan dili müəllimləri hələ də A.S.Abdullayevin “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” (Maarif, 1968), Ə.R.Əfəndizadənin “Düzgün yazı təliminin elmi əsasları” (Maarif, 1975), “Orta məktəbdə Azərbaycan dili dərsləri” (Maarif, 1977, Ə.R.Əfəndizadənin rəhbərliyi ilə müəlliflər qrupu), Ə.Əhmədovun VII-VIII siniflərdə “Azərbaycan dili dərsləri” (müəllim üçün vəsait, Maarif, 1977), H.Balıyevin “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” (ADPU, 2003), İ.Q.Bayramovun “Azərbaycan dili morfoloqiyası tədrisinin elmi-metodik əsasları” (Maarif, 1983) monoqrafiyası və tədris vəsaitlərindən və s. əsərlərdən istifadə edirlər. Onu da qeyd edək ki, həmişə inşa, ifadə metodikasına dair istiqamətverici metodik işləmələrə müəllimlərin ehtiyacı olub. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üzrə işlərin metodikasına dair kompleks yanaşma üsulu ilə əsərlər yazılmalıdır.

Alimlərimiz, metodistlərimiz orta məktəbə gedib kurikulumla işləyən I-VII sinif, habelə əcnəbi dərsləklərlə işləyən VIII-XI sinif müəllimlərinin dərslərini dinləməli və bugünkü linqvometodika və linqvodidaktikanın mahiyyəti haqqında

təsəvvürlərini müəyyənləşdirməlidirlər. Yalnız bu yolla biz dilin təlimi ilə bağlı metodik düşüncəmizi inkişaf etdirə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumi təhsilin fənn standartları. (I-XI siniflər). Bakı, Mütərcim, 2012.
2. Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları üzrə təlim. Bakı, 2014.

РЕЗЮМЕ

Методика преподавания Азербайджанского языка в далней исторический путь развития, и сейчас все новых и новых мыслей с поисками обогащаются и науки. "дüşüncələrimiz linqvometodika: Linqvodidaktika и о" теме. Методология куррикулум по изобразительному искусству речи, реализуется на основе развития азербайджанского языка. Интерактивные методы обучения, созданная с интегративным завершается. Но все еще имеется необходимость в новом образе мышления. В статьях рассказывается о подобных вопросов.

SUMMARY

A long historical path of development, are enriched with new ideas wanted and still be a science topic ": Linqvodidaktika and linqvometodika düşüncələrimiz on" teaching methodology of Azerbaijani language. The speech is realized on the basis of methodology of Azerbaijani language curriculum development. Interactive methods in teaching integrative results of the completed build. But there is also a need for new thinking. The article speaks of these issues.

M.P.VAQIFIN QOŞMALARINI TƏDRİS EDƏRKƏN

✦

Yaqub BABAYEV,
filologiya elmləri doktoru

M.P.Vaqifin yaradıcılıq irsi bütöv şəkilə gəlib bizə çatmamışdır. Əldə olan nümunələrin onun bədii mirasını hansı kəmiyyətdə təmsil etdiyini söyləmək də çətinidir. Ancaq şairin günümüzdə çatan əsərləri onun yaradıcılığının istər mövzusu, məzmun və ideyası, istərsə də janr poetikası və sənətkarlıq texnikası, dil-üslub xüsusiyyətləri, bədii metodu və s. barədə əhatəli fikir söyləməyə imkan verir.

Sənətkarın müraciət etdiyi janrlar çox deyildir. Bunlar **qoşma, təcnis, qəzəl, müxəmməs, müstəzad** və **müəşşərdən** ibarətdir. Göstərilən janrlardan qoşma və təcnis xalq ədəbiyyatının, qalanları isə klassik poeziyanın poetik şəkilləridir.

İş burasındadır ki, müəllif öz novatorluğunu, orijinalıq statusunu, əsasən, qoşmalarında - xalq ədəbiyyatına məxsus janrdə təmin və təsdiq etmişdir. Yazılı ədəbiyyata aid janrlarda isə onun poeziyası məzmun, ifadə tərz, ideya-bədii keyfiyyəti ilə səlflərindən fərqlənərsə də, orijinalıq keyfiyyətini tam şəkildə bərqərar edə bilmir. Bu yolda şair ənənənin davamçısı kimi dəyərləndirilir və səlflərindən az fərqlənir. Daha dəqiqi, ədəbiyyatımız tarixində Vaqifin söz xəzinəsinə **ayrıca mərhələ** statusu qazandıran, onu ədəbi məktəbə çevirən ilk növbədə onun qoşmalarıdır. Klassik janrlarda da şair o zaman orijinaldır ki, qayə, ifadə tərz, mətləb və məram, bədii

intonasiya və s. qoşmalarındakı kimidir. Yəni qoşmalarındakı bədii məram, fikir, məzmun, ifadə üsulu, dil və üslub tərz, Vaqif ədəbi məktəbinin əsas nüvəsini təşkil edir.

Filoloq alim N.Cəfərov doğru qeyd edir ki: «Molla Pənah Vaqif ədəbi-bədii fikrin milli əsasda inkişafını mütləqləşdirib norma səviyyəsinə qaldırdı; beləliklə, onun xidməti nəticəsində folklor üslubu klassik üslubun nüfuzunu sındırıb aparıcı mövqeyə çıxdı, - bundan sonra ədəbi-bədii fikrin perspektivlərini bir qayda olaraq folklor üslubu müəyyən etməyə başladı».

Yığcam şəkildə desək, Vaqif lirikasının əsas xüsusiyyətləri **millilik, xalqlıq, realizm, sadəlik** və **nikbinlik**dir.

Millilik, xalqlıq, realizm və sadəlik sənətkarın yaradıcılığının ən mühüm keyfiyyətlərindəndir. Həm də onu səlflərindən fərqləndirən, ona ədəbi məktəb yaratmaq imkanı verən əsas göstəricilərdir. Maraqlıdır ki, Vaqif poeziyasının mövzu dairəsi o qədər də əlvan deyil, nisbətən yeknəsəq səciyyəyə malikdir. Həm də onun üzərində dayandığı, istinad etdiyi, seçdiyi aparıcı mövzuların özü ənənəvi yolun davamı kimi görünür: məhəbbətin, gözəlin və insan gözəlliyinin tərənnümü... Vaqifin bədii təfəkkürünün və qələminin qüdrəti ənənəvi mövzunun istər forma-şəkil əlamətlərini, istərsə də mahiyyət-məzmun tərəfini inqilabi tərzdə dəyişə bilməsin-

dədir. Yəni şair həm klassik poeziyanın ənənəvi janrlarını yeni janrla əvəz etdi (qoşma janrı ilə), həm deyim tərzini və ifadə üsulunu təzələdi, həm bədii metodu dəyişdi, həm də mahiyyəti mücərrədlikdən uzaqlaşdırdı, ona yeni, real məzmun verdi. Bununla da estetik idealın köhnə, ənənəvi məzmununa da yeni təravət gətirmiş oldu. Əlbəttə, bunlar, deyildiyi kimi, millilik, xalqlıq, realizm və sadəlik elementlərinin vəhdəti və təzahürü hesabına baş verdi. Deyilənləri təsdiq edən nümunələrə nəzər salaq.

Vaqifin səlflərində **gözəl** obrazının cinsi mənsubiyyətində şərtlilik vardır. Onun qadın olduğu bəzən dərk edilsə də, bəzən də anlaşılmır. Yəni, ümumiyyətlə, insan gözəlliyindən söhbət gedir. Onun qadınımı, kişimi olduğunun fərqi nə varlımır. «Gözəl», ümumiyyətlə, insanın (kişi, ya qadın, fərqi yoxdur) bir məxluq olaraq yer üzündəki şərfli təmsilçisinə çevrilir. Gözəlin (Haqqın - Xaliqin) xələq etdiyi gözəlin (bəşər övladının - məxluqun) ümumi və simvolik daşıyıcısı təsiri bağışlayır. Təriqət meyilli poeziyada bu çalar daha üstün şəkildə özünü göstərir. Vaqifdə isə onun cinsi mənsubiyyəti aydın şəkildə nəzərə çarpır. Bütün ştrixlər, detallar hədəf kimi götürülən gözəlin qadın olduğuna dəlalət edir:

*Bulut zülfü, ay qabaqlı gözəlin,
Duruban başına dolanmaq gərək,
Bir evdə ki, belə gözəl olmaya,
O ev bərhad olub talanmaq gərək.*

...Sərxoş durub sarayından
baxanda,

*Ağ gərdənə həmayillər taxanda,
Gözə sürmə, qaşa vəsmə yaxanda,
Canım eşq oduna qalanmaq gərək.*

Ümumiyyətlə, Vaqif gözəli səlflərindən fərqli olaraq mücərrədlikdən qurtarır, «ülvilik səltənətindən endirir» (A.Dadaşzadə). Eyni zamanda abstrakt məkanı yer üzündəki konkret məkanla əvəz edir. Beləliklə, məkanı mənsubiyyətdə də milliləşmə baş verir. Artıq Qazağın, Qarabağın, Kür qrağının, Açıqbaşın, Tiflisin gözəlləri təsvir obyektinə çevrilir:

*...Bir bölük yaşılbaş sonalar kimi,
Yığılıb gəlibdir Qazağa qızlar...*

Səlflərdə konkret məkan (şəhər, yer) adı çəkilərsə də, bu məkanın özü də milli detallarla, xələq təfərrüatla əyaniləşmir. Əksinə, həmin yer adı mücərrəd məkanın rəmzi olaraq qalır. Məşuqun həsrətini çəkən Aşıqla bərabər bütün məxluqat, bütün aqillər və ariflər olur. Vaqifdə isə məkan daralır, reallaşır, vilayət sərhədlərini aşır:

*Sənin həsrətini vilayət çəkər,
Qəmzən yayı dəyər, məlalət çəkər,
Cəmalından mələk xəcalət çəkər,
Hüsnün eylər aya, günə, lağ, gəlin!*

Bu xəyal məkandan və mücərrəd aşiqdən (aşiqlərdən!) real məkan və konkret sevnələrə keçidin aşkar təzahürüdür. Səlflərdəki gözəl ülvidir, idealdır, ilahi əlamət və keyfiyyətlərə malikdir. Vaqifdə isə realdır, nöqsanları, kəməksirləri, əyər-əskiyyəti ilə göz önündədir:

*Çoxdur ağ bədənlı, büllür buxaqlı,
Lalə xənxandanlı, qönçə dodaqlı.
Ammə şirin dilli, açıq qabaqlı,
Könül aşınası, hayıf ki, yoxdur!*

*Havasından torpağının, yerinin
Dadızmaz dəhanın, ləbi-şirinin,
Pəri çoxdur, nə fayda heç birinin
Adamlıq ədası, hayıf ki, yoxdur.*

Sələflərdə gözəl dəqiq ad-ünvana malik deyil. O, ünvansızdır. Əgər sənətkar onu hər hansı bir adla təqdim edərsə də, bu ad dəqiq ünvan kəsb etmədən abstrakt yozumun içərisində əriyib itir. Ümumi anlamda dərk və həzm olunan məşuq, gözəl təsiri bağışlayır. Vaqifdə isə gözəllər real ad-ünvan daşıyır. Şairin «Şamama», «Zeynəb», Fatimə, «Pəri», «Yetən» və s. rədifli qoşmaları bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Rədifindən konkret və real həyat adamlarına həsr edildiyi aydın görünən bu qoşmalarda, o cümlədən «Ey üzü gül, qaddi tuba, Safiyə» misrası ilə başlayan «Dönmüş» rədifli şeirdə milli müəyyənlik, xəlqi çalar bədii mətnin əsas təfərrüatında, poetik detallarda aşkar sezilir.

— Sələflərdə gözəlin libası, pal-paltarı, geyim elementləri diqqət mərkəzində deyil. Əgər hansısa paltarın, zahiri qiyafə əşyasının adı çəkilirsə də, bu epizodik səciyyə daşıyır, bədii mətnin ideya-estetik sistemində və semantikasında ötəri görünür. Təfərrüatın təqdimində yardımcı rol oynayır, stimullaşdırıcı faktora çevrilə bilmir. Vaqifdə isə gözəl başdan-ayağa libası, geyim əşyaları, xarici qiyafə elementləri ilə təsvir olunur. Bir sözlə, sənətkar poetik obrazı milli ornamentlərlə bəzəyir. Onun gözəlinin geyiminə misal: carğat, güləbətın köynək, kətan (Vaqifdə bu, parça yox, paltar anlamındadır), qaracarğat, kələğay, cığa, ətəklilik, qəsabə, tirmə şal, diba, nımtənə, cıqqa, tomağa, yaylıq və s. Göründüyü kimi, bunlar sırf milli (və ya milliləşmiş) geyim-əşya elementləridir. Deməli, XVIII əsr şairi poetik obrazı milli qiyafədə təqdim edir.

Onun libasından milli mənsubiyyəti bəlli olur. Mücərrəd qiyafə real milli libasla əvəz edilir. Nümunələrə nəzər salaq:

*Ucu aşrafili, bulut kimi sac,
Dal gərdəndə hər höriyyə bir qulac,
Kələğayı əlvan, qəsabə qıyğac,
Altından cunası, hayıf ki yoxdur!...*

*Laçın tək başda ala tomağa,
Yaşmağı tutmaya dişə, dodağa,
Callad kimi durub qabaq-qabağa
Baxıb can almağı, hayıf ki, yoxdur.*

Maraqlıdır ki, sənətkar obrazı nöinki kələğayısı, qəsabəsi, cunası, tomağası, hətta yaşmağı ilə göz önünə gətirir. Onu bütünlüklə həyatiləşdirir, milliləşdirir. XVIII əsr (və orta əsrlər) Azərbaycan mühitində hamının hər gün rast gəldiyi qadını təsvir edir. Sələflərdə dilbərini, nigarın yaş həddi yoxdur. O, neçə yaşındadır? Cavandır, ya yaşlıdır? Məlum deyil. Sadəcə olaraq Allahın yaratdığı bəndədir və gözəldir. Vaqif isə bir çox hallarda real təfərrüata varır, obrazı yaşı ilə təqdimata meyl göstərir. Beləliklə, onu mücərrəd yaş anlayışından uzaqlaşdırıb həyatiləşdirir. Ona daha real düşüncə ilə yanaşır.

Sələflərdə nigarın zahiri bər-bəzəyi, ənliyi-kirşanı, sürməsi, vəsməsi diqqət mərkəzində deyil. Çünki Allah onu onsuz da gözəl yaratmışdır. Haqqın xəlf etdiyi bəndə bəzək-düzəksiz də gözəldir. Vaqif bu mənada da obrazı ilahi-ülvi səltənətdən endirir. Çünki cismani həqiqət olan bəndənin gözəli və çirkinliyi var. Bəzək-düzəkli gözəl daha cazibədar görünür. Ənlik kirşan, sürmə, vəsmə, həna və s. onun gözəlliyini daha da artırır. Həyat

gözəli bu süni bər-bəzəkdən imtina etməməlidir.

Sənətkarın qələmindəki milli adanı və realizmi bir tədqiqatçı fəhmi ilə duyan, bunun oxucu zövqünün cazibə qüvvəsinə uyarlığını dürist şəkildə ifadə edən F.Köçərli haqlı olaraq yazır: «Molla Pənah milli şair olduğuna binaən, onun şeir və qəzəliyyatı bizim Azərbaycan türklərinə ziyadə xoş gəlir və hər nə onun qələmindən zühurə gəlibsə... təməmisi ürəkdən və həqiqi həyatdan nəşət edən əsərlərdir».

Şair gözəlin zahiri aləminin təsvirinə ciddi meyl göstərir. Bu mənada o, **portret lirikasının** mükəmməl örnəklərini yaradır. Məşhur «Pəri» qoşması bu qəbil şeirlərdən biridir:

*Boyun sürəhidir, bədənin büllür,
Gərdənin çəkilməmiş minadan, Pəri!
Sən ha bir sonasan, cüda düşübsən
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri!*

*Üz yanında tökülübdür tel nazik,
Sinə meydan, zülf pərişan, bel nazik,
Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik,
Ağ əllərin əlvan hənadən, Pəri!*

Lirik aşiq sevgilisinin zahiri portretinin əsas cizgilərini, zəruri detallarını sadə, təbii və aydın boyalarla rəsm edir.

Belə bir maralın ovçusu olmasının səbəbini portret-təsvirlə faktlaşdırır. Nəhayət, bədii sözlə usta şəkildə yaradılan tablo-mənzərə əyaniliyinin müqabilində onu da vurğulayır (və həm də oxucunu inandırır) ki, bu gözəlin ənliyə, kirşana, olavə bəzək-düzəyə ehtiyacı yoxdur. (Halbuki şair gözəli bər-bəzəkli görmək istədiyini tez-tez xatırladır):

*Avçısı olmuşam sən tək maralın,
Xəyalımdan çıxmaz hərgiz xəyalın,
Ənliyi, kirşanı neylər camalın,
Sən elə gözəlsən binadan, Pəri!*

*Günəş tək hər çıxanda səhərdən
Altsan Vaqifin əqlini hərdən,
Duaqınam, salma məni nəzərdən,
Əksik olmayasan sənadan, Pəri!*

Bədii xitablar üzərində qurulan şeirdə istər xitab tərzii, istər dil, istər təsvirdəki detallar, istərsə də məcazlar sadə, təbii və səmimidir. Elə buna görə də şeir təsirlidir, tez əzbərlənir və yadda qalır.

Vaqifdəki portret tərənnümlər, xarici gözəlliyin təsvir tərzii bəzən ifrat natural səciyyə daşıyır. Ancaq poetik əndazə, etik ölçü nəzərə alındığından hər şey ölçülü-biçili və cazibədar görünür, etik həddi aşmır.

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA YARADICI TƏTBİQETMƏNİN ROLU

+

Rəna ASLANOVA,

Daşkəsən rayonundakı İ.Nəsimi adına 1 sayılı tam orta məktəbin müəllimi, əməkdar müəllim

Son vaxtlar təhsil sahəsində uğurlu addımlar atılması, irəliləyişlər əldə olunması hamımızın üreyincədir. Müstəqillik yolunda inamla addımlamağa qadir olan, hər cür tənqidi, məntiqi və yaradıcı təfəkkürə malik, milli-mənəvi dəyərlərə söykənən şəxsiyyətlərin yetişdirilməsi bu gün müasir məktəblərin və müəllimlərin başlıca vəzifəsidir. Bütün bu vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəlmək üçün müəllim yorulmadan çalışmalı, daim axtarışlar aparmalı, təlim prosesini maraqlı, canlı, cəlbədicə şəkildə qurmaq üçün səy göstərməlidir.

Fənn kurikulumunun səciyyəvi cəhətlərindən başlıcası şəxsiyyətyönümlü olmasıdır. Şagirdlərdə həyatı bacarıqları inkişaf etdirməklə onlarda milli və bəşəri dəyərləri formalaşdırmaq üçün əlverişli üsul və formaların seçilməsi başlıca vəzifələrdən biridir. Şagirdə şəxsiyyət kimi, təlim prosesinin fəal bir üzvü kimi yanaşılması fəal təlimin başlıca cəhətlərindəndir.

Şagirdlərdə tədqiqatçılıq, yaradıcılıq bacarığının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə ilk növbədə onların müstəqil işləmələri üçün imkan yaradılmalıdır. Ənənəvi təlim zamanı da şagirdlərə inşa yazılar yazılırdı. Lakin bu yazıları yazan

zaman şagirdlər daha çox hazır mənbələrə müraciət edir, köçürməyə meyil edirdilər. Bu da istənilən nəticəni vermirdi. Bu gün isə fəal dərsin ən ali mərhələsi olan yaradıcı tətbiiqetmə mərhələsində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti üzə çıxır. Daha çox yaradıcılıq tələb edən inşa və esselərin yazılması şagirdlərdə fəallığı və ruh yüksəkliyini, marağı artırır. Ayrı-ayrı siniflərdə, müxtəlif mövzuları tədris edərkən dərsin bu mərhələsində şagirdlərin yaradıcı yazılarından nümunələr gətirməklə fikirlərini çatdırmağa çalışacağıam. VII sinifdə M.Hüseynin "Odlu qılınc" hekayəsini tədris edərkən şagirdlərin öyrənməyə, müstəqil düşünməyə necə böyük maraqları olduğunu bir daha müşahidə etdim. Şagirdlər Venn diaqramından istifadə etməklə Cavanşiri əvvəl öyrəndikləri qəhrəmanlarla müqayisə edir, onların xarakterindəki oxşarlıqları və fərqləri göstərirdilər. Hətta Cavanşir kimi qəhrəmanların müasir dövrümüzdə də çox olması nəticəsinə gətirib çıxarırdılar.

"Sən də Cavanşir kimi qəhrəman olmaq istədinmi?" mövzusunda kiçik həcmli yazı yazmağı tapşırtdığım vaxt şagirdlər müxtəlif fikirlər bildirmişdilər. Onlardan biri öz düşüncələrini belə ifadə etmişdi: "Mən də istəyəm

Cavanşir kimi qəhrəman olum. İlk növbədə işğal olunmuş torpaqlarımızı azad etmək üçün mübarizə aparar, düşməne sübut edərdim ki, Azərbaycan torpağı igidlər məskəni, qartallar diyarı olub və bundan sonra da olacaq".

Başqa bir şagird əsərdə Cavanşirin düşməne arxa çevirməsi haqqında anasının öyüdüünə istinad edərək öz yazısını belə tamamlamışdı: "Qarabağın azad olunması zamanı çalışardım ki, düşməne heç vaxt arxa çevirməyim, igidliklər göstərim. Sağ-salamat geri dönməm. Bu zaman bütün Azərbaycan qızlarının səpdiyi gül yağışının altında qürur hissi keçirirdim".

Yenə həmin sinifdə M.İbrahimoğlu "Azad" hekayəsinin, B.Vahabzadənin "Vətəndaş" şeirinin tədrisi zamanı da şagirdlərin yaradıcı yazıları onlarda vətənpərvərlik hissinin daha da güclənməsinə gətirib çıxarırdı. Şa-

girdlər Vətəne, elə, obaya qürur mənbəyi kimi yanaşdıqlarını, torpağa bağlı olduqlarını nümayiş etdirirdilər.

Bir daha inandım ki, belə mövzuların tədrisi şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdə subyekt kimi yanaşmaq, ona öz fikirlərini ifadə etməsi üçün şərait yaratmaq, doğrudan da, öz gözəl bəhrəsini verir. Müdriklərdən biri deyib: "Düşüncə boş qab deyil ki, onu nə iləsə doldurasan. O, bir məşəldir ki, onu alovlandırmaq lazımdır". Biz elə öyrədən olmalıyıq ki, şagirdin – kiçik tədqiqatçının idrakının, düşüncəsini qığılcıqla alovlandırmağı bacaraq. Onlara elə bələdçilik edək ki, öz yaradıcılıq potensiallarını üzə çıxarmaqdan çəkinməsinlər. Elə etsək, təhsil sahəsində daha uğurlu nəticələrə nail ola bilərik.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, Sizin jurnalınızdır.

Redaksiya.

“KİTABİ - DƏDƏ QORQUD”DAKI AT ADLARI TARİXİ-LİNGVİSTİK MÜSTƏVİDƏ

✦
Əzizxan TANRIVERDİ,
filologiya elmləri doktoru, professor

“Kitab”da qəhrəmanlar həm də atları ilə tanınır, at adları isə qəhrəmanların adlarına uyğunlaşdırılmış şəkildədir. At və qəhrəman obrazlarının paralelliyi “Kitab”ın poetik çəkisini qüvvələndirən detallar içərisində xüsusi yer tutur. Bu mənada “Kitab”da rast gəlinən bəzi at adlarını ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Keçi başlu Keçər ayğır. “Kitab”da iki dəfə işlənmişdir. Bayındır xanın tövləsindən Dədə Qorquda verilmiş iki atdan birinin adıdır. “Keçi başlu Keçər ayğır” zoonimik modelindəki “keçi başlu” ifadəsini təsadüfi hesab etmək olmaz. Çünki at başının keçi, qoyun, maral, dovşan kimi heyvanların başına bənzədilməsi qədim türk tarixi və etnoqrafiyası baxımından səciyyəvidir (bir cəhət bir sıra mənbələrdə aydın şəkildə göstərilir). Digər tərəfdən, “keçi başlu” söz birləşməsinin semantik tutumu “Kitab”dakı sintaktik bütövlər müstəvisində də öz həllini tapır: “...Altındağı alaca atun nə ögərsən? Ala başlu keçimcə gəlməz mana!” Bu misralarda “ala başlu keçinin” kafirin “alaca” atından güclü olması aydın şəkildə ifadə edilir. “Kitab”dakı başqa mətnə diqqət yetirək: Dədə Qorqud göstəki üzdi. Turmadi, qaçdı. Dəli Qarçar ardına düşdi. Toqlı başlu Turı ayqır yoruldu. Dədə Qorqud Keçi başlu Keçər ayğıra sıçradı, bindi. Burada yorulan atın “toqlı başlu...”, güclü atun isə “keçi başlu...” olduğu birbaşa ifadə edilir. Bu

da təsadüfi deyil. Belə ki, “keçi başlu” atda keçinin, “toqlu başlu” atda isə toğlunun gücü, daha dəqiqi, səciyyəvi cəhətləri metaforikləşdirilmişdir: keçi sıldırım qayalarda sıçraya-sıçraya gəzir, sürünün qabağında gedir, toğluda isə bu xüsusiyyətlərin heç biri yoxdur. Deməli, “keçi başlu...” və “toqlı başlu” vahidlərindəki məcazilik birbaşa reallığa, konkret desək, real hərəkətə söykənir.

“Keçi başlu Keçər ayğır” zoonimik modeli mürəkkəb quruluşlu söz birləşməsi formasındadır, daha dəqiqi, burada iki söz birləşməsinin sintezi müşahidə olunur: təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmə (keçi başlu), birinci növ təyini söz birləşməsi (keçər ayğır). “Keçər ayğır” söz birləşməsi iti sürətə malik at mənasındadır. Deməli, “Keçi başlu Keçər ayğır” at adındakı vahidlər təkə forma deyil (“k” samitinin alliterasiyası nəzərdə tutulur: keçi-keçər; k-k), həm də semantika baxımından bir-birini tamamlayır: keçi başlu (güclü at), keçər ayğır (iti sürətə malik at). Bir cəhəti də qeyd edək ki, “keçər ayğır” birləşməsi “keçi başlu”nun məntiqi davamı kimi çıxış edir.

Toqlı başlu Turı ayğır. Qeyd olunduğu kimi, Bayındır xanın tövləsindən Dədə Qorquda verilmiş ikinci atın adıdır. Əlavə edək ki, Yeyneyin atının adı da Turı ayğırdır. “toqlı başlu Turı ayğır” zoonimik modelindəki sözlərin hamısı türk mənşəlidir (toqlı, başlu, turı,

ayğır). Burada da təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmə ilə birinci növ təyini söz birləşməsinin sintezi müşahidə olunur. “Toqlı başlu” birləşməsinin semantik yükündən bəhs etmişik. “Turu ayğır”la bağlı deyilmiş fikirləri saf-çürük etdikdə isə tədqiqatçıların əksəriyyətinin demək olar ki, eyni nəticələrə gəldikləri bəlli olur. Bəzi fikirləri təqdim edirik: “...Duru ayğır və “Qaraqoğlu” dastanındakı Qor at “Koroğlu” dastanındakı Qırat və Dürat (bu, “Duru at” adının qısaldılmış və fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır) adlarına uyğun gəlir. Duru ayğırın meydana gəlməsi haqqında folklorda bir məlumat olmasa da, Qor at dərya atından oddan-alovdan törəmişdir. Qırat və Dürat da dərya atı cinsindəndir” (1, 74-75). M.H.Təhmasibin fikrincə, “Qırat-“od at” deməkdir. At qədim təsəvvürdə çox zaman dörd ünsürlü, yəni ab-atəş-xakbadla əlaqələndirilmişdir. Od-atəş-ıldırım da zoomorf surətdə olduğu kimi qararıqlıqla, eləcə də yağışla, su ilə olduğu məlumdur...” (8, 142) (bu sitatı “Turu ayğır” zooniminə görə təqdim etdik). E.Əzizova görə, Qırat “Tünd, boz, boz at”, Dürat isə “Tünd kəhər at” mənasındadır... (5, 42). M.Seyidov yazır: ... bunlar elə-belə atlardan deyil. Bunlar dərya atından əmələ gəlirlər... dağ tanrısının atının “Qırat” adlanması çox təbiidir. “Qırat” – “dağın”, “ucalığın atı, yəni “dağ tanrısının atı deməkdir...” (7, 280-281). Q.Cəfərov “Qırat”la bağlı bir sıra müəlliflərin, xüsusən də M.H.Təhmasib, E.Əzizov kimi alimlərin fikirlərini qəbul etmir, əksinə, M.Kaşğarının (qır at – qır rəngli at), N.Marrın (серая лошадь), E.Karneyevin (серый конь)... izahlarının düzgün olduğunu göstərir (3, 158-161).

Yeri gəlmişkən, M.Kaşğarının “Divan”ında Qırat zooniminin (at adının) deyil, onu opelyativlərinin (qır rəngli at) izahı verilmişdir. R.Cəfərov yazır: “Qırat” sözünün müxtəlif etimologiyaları verilmişsə də, fikrimizcə, bu adın “Qara at” (Tobol tatarlarından V.Radlovun topladığı bir əfsanədə Koroğlunun – korun oğlunun atı “Qara at”dır) adından törəməsi daha çox özünü doğruldur” (4, 148).

M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri ilə bu məsələlər, nəhayət, aydınlığa qovuşacaq – deyənlər Ramiz Əsgər yazır: “Koroğlunun atlarının biri qır, digəri doru rəngli olduğu üçün onlara sadəcə olaraq Qır at və Doru at (eynən Boz at, Ağ at kimi) deyilməli ikən bunlara barmaqdan sorulan mənalara yüklənmişdir. Çünki rəng mənasında qır və doru sözləri ədəbi dilimizdə yoxdur. Dürat “doru at” sözünün təhrifi, bir vurğu ilə söylənən variantıdır. Bu, adi bir rəngdir, ona dürt, mirvari və s. kimi başqa mənalara vermək əlləməçilikdən, hətta elmi avaraçılıqdan başqa bir şey deyildir. Qır at isə qır rəngli atdır, bu da türkce adi bir at rəngidir. Qır ata da uydurma rənglər yaratmaq cəhdləri bir zamanlar çox dəbdə olmuşdur” (6, 348-349). Bu satirlərdə müxtəliflik görünərsə də, turu (doru) və qır sözlərinin semantik yükünə, demək olar ki, eyni prizmadan yanaşılmışdır. Hətta... bu, adi bir rəngdir, ona dürt, mirvari və s. kimi başqa mənalara vermək, əlləməçilikdən... avaraçılıqdan başqa bir şey deyildir”, - hökmünü verən Ramiz Əsgərin fikirləri yuxarıda qeyd etdiyimiz sitatlarla səsleşir. Ramiz Əsgərin hökmü isə o deməkdir ki, bu mövzu öz elmi həllini tapıb və bu bərdə heç bir yeni fikir deyilməməlidir. Birin-

cisi, публицист, dilçi və tərcüməçi kimi tanınan R.Əsgərin sevə-sevə tərcümə etdiyi M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsəri kimi sanballı mənbələr bu mövzuya yenidən qayıtmağı diktdə edir. İkincisi, "Kitabi-Dədə Qorqud" eposuna mətn semantikasını müstəvisində yanaşma bir sıra qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirir. Fikrimizcə, "Koroğlu" dastanında Qırat və Dürat zoonimləri "Kitab"dakı "Keçi başlu Keçər ayğır" və "Toqlı başlu Turu ayğır" zoonimləri ilə müqayisədə təhlil süzğəcindən keçirilməlidir. Araşdırmalarda "Kitab"dakı "Turu at" və "Koroğlu"dakı Qırat və Dürat adlarının rəng anamlı vahidlər əsasında yarandığı qeyd edilir. Məsələn, B.Abdulla bir sıra tədqiqatlarına istinad edərək yazır: "Burada da Koroğlunun iki atından birinin adı "Dor at" olduğu halda, o, epos boyu həmişə "Dur at" şəklində yazılmışdır. Unudulmuşdur ki, rəngin adı "dur", "tor" yox, "dor"dur... qonur və dor – yəni iki adlı bir rəng ümumi rənglər aləmində, əsasən, uğur simvolu olmuşdur (2, 107).

Yuxarıda "Keçər ayğır" zooniminin bütün parametrlərinə görə "ötüb keçən", "sürətlə qaçan" mənasında işləndiyini əsaslandırdıq. Həmin izahlarda "keçi başlu" və "toqlı başlu"nun üslubi antonimlər kimi çıxış etməsini də məhz mətn müstəvisində dəqiqləşdirdik. Bu mənada "Keçi başlu Keçər ayğır" modelindəki "keçər ayğır"la "Toqlı başlu Turu ayğır" modelindəki "Tutu ayğır" üslubi antonimlər kontekstində izah etmək zərurəti yaranır: keçər ayğır – sürətli, güclü ayğır; turu ayğır – zəif ayğır. Fikrimizcə, M.Kaşğarının "Divan"ındakı zəif anlama "turuk" sözü "Kitab"da son samitini itirmiş vəziyyətdədir: turuk-turu. "Turuk"un kök morfemi isə məhz turmaq

(durmaq) felidir. Yeri gəlmişkən, müasir dilimizdəki "arıq-turuq" qoşa sözündə "turuq" ilkin forma və mənasını saxlamışdır. "Koroğlu" dastanında Düratın Qırata, "Kitab"da da Turu Ayğırın Keçər ayğıra nisbətən zəif olması aydın şəkildə verilmişdir. Deməli, bu zoonimlər rəng anamlı sözlər əsasında yaranmışdır – fikri inandırıcı deyil. Digər tərəfdən, "Kitab"dakı Keçər ayğır, "Koroğlu"dakı Qıratın məhz iti, sürətli qaçısa malik olması məndə dəqiqliklə verilib ki, bunu da heç kim inkar edə bilməz. Maraqlıdır ki, hətta Qırat və Dürat zoonimlərini tam başqa kontekstində izah edən Q.Cəfərov da bu tip motivlərə münasibət bildirir: "Qıratla Düratın əmələ gəlməsi, böyüməsi, onların bəslənilməsinə sınaqdan çıxarılması, nəhayət, onlara ad qoyulması dastanın ən maraqlı qollarından birinin mövzusunun təşkilidir. Bu sınaqlarda Dürat Qıratdan, olsa-olsa, bir qədər geri qalır. Alı kişi onlara özü ad qoyur. Belə başa düşmək olur ki, o, həmin adları atlarının ləyaqətinə görə seçir" (3, 157). Nədənsə, müəllif bu tezislərini davam etdirmir və belə bir hökm verir: "...Qırat və Dürat zoonimlərini onun (Alı kişinin. – Ə.T.) fərdi yaradıcılığının məhsulu hesab etməyə, həmin adlarda hansı isə mifik təsəvvür və görüşlərin əks olduğunu güman etməyə elə bir əsas yoxdur" (3, 158). Bu fikirlərlə razılaşmaq olmaz. Birincisi, ona görə ki, atlara ən düzgün adları məhz ilxıçılar verirlər. İkincisi, ilxıçı Alı kişini danışdıran ustad aşığın və ya təhkiyəçinin rolunu nəzərə almamaq türk dastan yaradıcılığının inkarıdır. Üçüncüsü, türk dastanlarındakı onomastik vahidlərinin bir hissəsinin leksik-semantik izahı mətnlərdə aydın şəkildə verilsə (...Bir

buğa öldürmüş səni, oğlın, adı Buğac olsun – "Kitab"), bir hissəsi məhz mətnə görə müəyyənləşdirilir ("Kitab"dakı Basat adı "at başubən qan sümürər" cümləsinin semantikasi kontekstində izah olunur). Dördüncüsü, qədim türk dastanlarındakı zəncirvari bağlılığı, mətnlərin assosiativ münasibətlər şəklində qurulmasını da unutmamaq olmalıdır.

Qarşılaşdırılmalı göstərir ki, "Kitab"dakı "Turu ayğır"la "Koroğlu"dakı "Dürat" forma, həm də semantika baxımından eyni xətdə birləşirsə, "Keçər ayğır"la "Qırat" da mənə baxımından eyni semantik yuvaya daxil olur: Keçər at – sürətlə qaçan, atları ötürən keçən; Qırat – sədləri qıran, aşan, sürətlə qaçan. Yeri gəlmişkən, bu qarşılaşdırmanı qəbul etməyənlər əlavə arqument kimi Q.Cəfərovun V.Xulufuya, daha doğrusu, onun 1929-cu ildə çap etdiyi "Koroğlu" kitabına istinadən söylədiyi fikirləri də göstərə bilərlər: "XVIII əsrin sonu, XIX əsrin başlanğıcında da erməni əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazıya alınmış "Koroğlu" parçalarında deyilir ki, Əli (-Alı kişi) adlı kor ilxıçı iki ayğırdan ala, boz olanına Qırat, zil qara olanına isə Qara at adı verir" (3, 160). Burada bir detala diqqət yetirək. Əgər qara olan at Qara at adlandırılıbsa, onda ala, boz rəngdə olan at da Ala at, Boz at, yaxud Ala-boz at şəklində ifadə edilməli idi. Konkret desək, məndə "qır olanına Qırat adı

verir" tipli cümlələrin olmaması həmin hökmün çıxarılmasına imkan vermir. Digər tərəfdən, "Kitab"dakı "Keçər ayğır" zooniminin semantik tutumu "Qırat" zooniminin rəng anamlı vahidlər yox, hərəkət bildirən sözlər kontekstində izah olunmasına diktdə edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlər də "Kitab" və "Koroğlu"da işlənmiş ən məşhur at adlarının məhz hərəkət bildirən sözlər (fellər) əsasında yarandığını təsdiqləyir: turmaq (durmaq) + uğ=turuğ=turu//dür, keçər (keçmək), qır (qırmaq). Bu da təsadüfi deyil. Çünki "Kitab"da və "Koroğlu"da elə bir qəhrəman yoxdur ki, daim hərəkətdə verilməsin. Deməli, qəhrəman və at obrazları həm də bu müstəvidə tədqiq olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987.
2. Abdulla B. "Kitabi-Dədə Qorqud"da rəng simvolikası. Bakı, 2004.
3. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin zoonimikası. "Azərbaycan dilinin onomastikası". Bakı, 1987.
4. Cəfərov N. Eposdan kitabə. Bakı, 1999.
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. DDA, Bakı, 1990.
6. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. I cild, Bakı, 2006.
7. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989.
8. Təhməsin M.N. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972.

ƏDƏBİ ƏSƏRLƏRİN TƏHLİLİ TƏNQİDİ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAF VASİTƏSİ KİMİ

Hüseyn ŞAHBƏNDƏYEV,

Avropa Azərbaycan Məktəbinin müəllimi, əməkdar müəllim

Məktəbdə ədəbiyyatın tədrisi şagirdlərin həyatı dərk etməsi, müxtəlif insanları yaxşı tanıya bilməsi üçün bir vasitədir. Bu insanları, yaxud həyatın həmin anını söz sənətkarları obrazlı şəkildə, bədii vasitələrlə canlandırırırlar. Məktəblilər oxuduqları əsərlərin müzakirəsi zamanı müəllifin təsvir və təərrüf etdiyi obrazları müqayisə etməklə tənqidi təfəkkürlərini inkişaf etdirirlər. Bu yolla onlar həyata hazırlanırlar, yaxşını pisdən ayırmaq üçün təcrübə qazanırlar, səriştə əldə edirlər. Müasir dövrdə müxtəlif əsərlərin təhlili buna real imkanlar yaradır. Hər hansı əsərlərin oxunması, müzakirəsi və təhlili zamanı bu, başlıca məqsədlərdən biri kimi qarşıda durur.

Ümumən, süjetlə ədəbi əsərləri təhlil edərkən süjetin mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq, şagirdlər aşağıdakı əsas məsələlər üzərində işə cəlb edirlər:

- əsas qəhrəman, yəni süjetin əsasında duran insana baxış və ona münasibət;

- həmin qəhrəmana qarşı qoyulmuş

obraz, yəni qəhrəmanla əks qütbü təmsil edən obraza yanaşma;

- müəllifin öz qayəsini ifadə etmək sənətkarlığı;

- istifadə olunmuş vasitələr və s.

Müəllim əsər üzərində işə başlayarkən ən əvvəl məzmun standartlarını və standartların tələbinə uyğun təlim nəticələri müəyyənləşdirilir. Həmin nəticələrə nail olmaq üçün müasir metodika elmində rəngarəng təlim üsulları mövcuddur. Təhsil tarixində indiyə kimi istifadə etdiyimiz üsullara, bəlkə, hər gün yeni üsullar əlavə olunmaqdadır. Bir dərisdə müxtəlif üsullar istifadə oluna bilər. Yeni yanaşmada yeni üsulların tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də bütövlükdə fənnin tədrisinin ümumi məsələlərindən deyil, müəyyən üsulların tətbiqinin təfərrüatlarını şərh etməyə çalışacağıq.

Məsələn, hazırda geniş istifadə olunan "fərziyyələrin qurulması" üsulunu tətbiq etməklə 5-ci sinfin "Ədəbiyyat" dərslərindəki "Alim və quldur" əsərinin təhlilində başlamaq olar:

Şagirdlər	Fərziyyələr
1-ci	Əsərin qəhrəmanı alim zəngin həyatı təcrübəsi olan bir adamdır.
2-ci	Qazandıqı bilik və təcrübə alimi inamlı etmişdir.
3-cü	Alim öz yoldaşlarının fiziki işə qadir olmadığını bilir.
4-cü	Alim öz həyat təcrübəsindən bilir ki, onun sərvəti-kitablar, elmi əsərlər və s. quldurlara lazım olmayacaq.
5-ci	Quldurların təhdidləri ilə öz-özə qaldıqda belə, biliklərini insanlardan asırıq, quldurlardan birinin dişini çəkib onu ağrıdan xilas edir.
6-cı	Alimin təkmini və səbri quldurları qula çevirir.
7-ci	Alim çalışır ki, su tapıb insanlara rahatlıq gətirsin, səhranı gülüstana çevirsin.

İrəli sürülmüş ilkin yeddi fərziyyə əsasında şagirdləri tədqiqatlara cəlb edəndə əsərin məzmununun bütünlüklə mənimlənməsinə nail olmaq mümkündür. Odur ki, sinifdəki bütün şagirdləri mövzuya daha dərinləndirmək üçün sinifə istiqamətləndirici suallar verməklə onları fikri fəallığa sövq edirəm. Təxmini suallardan biri belədir:

-Hekayə üçüncü şəxsin dilindən söylənir. Əgər birinci şəxsin dilindən söylənilsə idi, necə olardı?

Sual növbəti, yeni fərziyyələrin irəli sürülməsinə səbəb olur. Şagirdlərin təfəkkürünü daha da inkişaf etdirmək üçün növbəti imkan əldə edirəm...

Epik və dramatik əsərlərin əsasında duran yazıçı niyyətini daha dərinləndirən başa düşməyə geniş imkanlar yaradan "Səhnələşdirilmə" və ya "Rollu oyunlar" kimi əlverişli üsullardan da dərslərimdə tez-tez istifadə edirəm. Təbii ki, əsəri səhnələşdirmək təklif olunanda şagirdlərin əksəriyyəti birinci dərəcəli rolları oynamaq istəyirlər. Məsələn, hamı istəyir ki, "Alim və quldur" da alim rolunda olsun. Heç kim quldur rolunu oynamaq istəmir. Çünki dərindən biliyi və təcrübəsi, xeyirxah təbiəti, insanlara məhəbbəti ilə seçilən bu obraz şagirdlərin qəlbinə daha yaxındır. Ona görə də həssaslıq və səmimiyyətlə quldur obrazının da süjetdəki əhəmiyyətini şagirdlərə anlatmaq və həmin rolunu oynamağa şagirdləri inandırmaqla məqsədimə nail oluram. Şagirdlər arasındakı gərginlik olmasın deyə, epizodlardan birinin nümayişindən sonra onlar öz rollarını dəyişməklə səhnələşdirməni davam etdirirlər. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər həmişə səhnələşdirməyə həvəslə yanaşırlar. Bundan istifadə etməklə əsərin daha yaxşı mənimlənməsinə və həyat hadisə-

ləri ilə müqayisə olunmasına imkan qazanılır. Şagirdləri belə bir sual üzərində düşündürmək qazanılmış təəssüratları daha da dərinləşdirməyə kömək edir:

-Həyatda, həqiqətdə, hekayə qəhrəmanlarına bənzər seçim edən insanlar varmı?

Bu sualla şagirdləri müxtəlif xarakterlərə, həyat təcrübəsinə və yaşayış tərzinə malik olan insanlar haqqında düşünməyə yönəldirəm. Onlar qonşuluqda, küçədə, məhəllədə, ailədə... rastlaşdıqları insanları obrazların yerinə qoymaqla həyatı müşahidələrini ifadə etməyə çalışırlar. Təbii ki, 5-ci sinifdə oxuyan məktəbli üçün belə bir müqayisə elə də asan olmur. Ona görə də müəllim şagirdini məhz həmin səviyyə üçün hazırlamalıdır. İbtidai təhsil pilləsinin sonunda həmin vərdişləri qazanmamış bir şagirdlə müəllimin dialoqu ilk vaxtlar qeyri-məhsuldar ola bilər, lakin məqsədyönlü şəkildə düşündürücü suallar vasitəsilə müəllim-şagird əməkdaşlığı ilk baxışda "lal" təsiri bağışlayan şagirdin də "dil açmasına", az vaxtdan sonra öz fikirlərini yoldaşları və ətrafdakı insanlarla bölüşmək qabiliyyətinə yiyələnməyə dərin inam yaradır. Beləliklə, bu proses şagirdə müzakirələrə qoşulmaq, yoldaşlarının fikir və rəylərini dinləmək və sinifdə qoyulmuş problemlərlə bağlı diskussiyalarda iştirak mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsinə gətirib çıxarır.

Ədəbi problemin bu üsulla həlli zamanı müəllim müəyyən pedaqoji-psixoloji hazırlıq işləri görməlidir. Bunları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1. Əmin olmaq lazımdır ki, şagirdlər səhnələşdirmək istədiyi əsərlərdən tanış olmuşlar. Onlar müəllifin nə üçün bu nəticələrə gəldiyini, müəllif niyyətini

düzgün dərk etməşlər və özlərinin əsəri nə üçün səhnələşdirdiklərini başa düşürlər.

2. Bu proses qədərki məşğələlərdə (sınıfta, klublarda, dərnəklərdə, məktəb tədbirlərində və s.) şagirdlərin düzgün ifadəli oxu vərdişlərinə yiyələnməsinə nail olunmalıdır.

3. Səhnələşdirmək üçün seçilmiş fraqment yazıçı niyyətinin ifadəsinə və həyatı dərk etmə baxımından əhəmiyyətinə görə uyğun olmalıdır. Çox hallarda həmin epizod müəllimin rəhbərliyi ilə seçilib müəyyənləşdirilir, lakin yaxşı olar ki, tədricən şagirdlərin seçiminə üstünlük verilsin.

4. Müəllim bu zaman rejissor – fasilitator rolunda olur. O, elə bir mühit yaratmalıdır ki, bu, sadəcə bir oyun olmasın, şagirdlər düşünməyə, hisslərini və istəklərini ifadə etməyə nail olsunlar.

“Alim və quldur” hekayəsini səhnələşdirərkən Quldurbaşının: “Nəyiniz varsa, hamısını verin bura!”, - cümləsindən “Ey böyük alim, biz quldur deyilik, quluq!” – fikrinə qədərki hissəni səhnələşdirmək şagirdlərə elm və alim nüfuzu haqqında düşüncələrini sistemləşdirmək və dərinləşdirmək üçün geniş imkanlar açır. Müstəqil yanaşma bacarıqlarını ifadə edən kiçik esse yazılışı zamanı ona material verir.

Müəllim sinifdəki bütün şagirdləri: səhnəcikdəki ifaçıları da, müşahidəçi və münşifləri də birgə düşünməyə, “niyə?”, “nə üçün?”, “necə?” sualları qoymağa və bunları cavablandırmağa təhrik edir. “Tamaşaçı” şagirdlərə isə əsərdə hisslərin, zaman və məkanın, obrazın təsvirinə dair suallar hazırlanmasını tövsiyyə edə bilər.

Rolların dəyişdirilməsi yolu ilə epizodun digər şagirdlər tərəfindən təqdimatı da səmərəli ola bilər.

Şagirdlərdə tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsində müqayisə üsulunun xüsusi əhəmiyyəti var. Bu üslubun tətbiqində ədəbi əsərlərin böyük üstünlükləri danılmazdır: həyatda oxşar xüsusiyyətli insanlar olduğu kimi, fərqli xüsusiyyətlərə malik olan insanlar da, hətta bir-birinə tamamilə zidd xarakter və keyfiyyətli insanlar da vardır. Müqayisə, ziddiyyətlərin qarşılaşdırılması həyatı detalların açılmasına, obrazın dərkinə, yazıçı niyyətinin qavranılmasına səbəb olur. Müəllimin vəzifəsi şagirdləri həmin səbəb-nəticə əlaqələrinin dərk olunmasına yönəltməkdən ibarətdir. Burada müəllimin düzgün yanaşmasının əhəmiyyəti şübhəsizdir. Əgər müəllim sinifdə “Müəllif əsərdəki ziddiyyətləri necə həll etməyə çalışmışdır” sualına cavab almaq istəsə, ola bilər ki, şagirdlərin az bir hissəsi hərəkətə gəlmiş olsun. Şagirdlərin çoxu hətta düşündüyünü belə lazımı şəkildə ifadə etməkdə çətinlik qarşısında qala bilər. Lakin bunun əvəzinə şagirdlərə təklif etmək olar ki, əsərdə müqayisəyə imkan verən məqamları müəyyənləşdirsinlər. Belə olduqda maraqlı müqayisələr aparılacağı öncədən aydındır. Məsələn, “Alim və quldur” hekayəsinə müraciət etdikdə iki müqayisə elementi maraqlı doğurur:

1. Şagirdlər alim obrazını onunla eyni komandada olan insanlarla müqayisə edirlər.

2. Əsərdə bir-birinə əks qütbə dəyən iki obrazın – alim və quldur obrazlarının müqayisə etdirilməsinə nail olurlar.

Müqayisəni Venn diaqramı, müqayisə cədvəli və s. vasitəsilə əks etdirmək olar. Aşağıdakı sadə cədvəllər vasitəsilə də obrazları müqayisə etmək olar:

Oxşarlıqlar	
Alim və onun yoldaşları	Quldurlar və quldurbaşı

Fərqli xüsusiyyətlər	
Alim	Onun yoldaşları

Ümumi müqayisə	
alim	Quldur

Şagirdlərə müqayisəni əvvəlcə kiçik və sadə nümunələr əsasında, sonra isə daha mürəkkəb sxemlər üzərində aparmağı təklif etmək səmərəlidir. Müqayisəyə hazırlaşarkən şagirdlərə təklif olunur ki, daha çox xarakterik xüsusiyyətləri təsvir etməyə çalışsınlar. Müqayisə etmək şagirdlərə həyatı bacarıqların formalaşmasında və insanları anlama və qiymətləndirmədə gərəklidir.

Ədəbi materialın dərkində və təhlil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində istifadə olunan üsullar çoxdur, onlardan

bir neçəsi haqqında bəhs olunan bu yazıda müəllimlərimizə demək istədiyimiz əsas fikir budur ki, qətiyyətlə əsər haqqında hazır təhlil modellərindən istifadə etmək düzgün yol deyil. Bu, təfəkkürü inkişaf etdirmək əvəzinə, yaddasaxlama əsasında əzbərciliyə gətirir. Təhsilimizin hədəfi isə müstəqil düşünməyə, qərar çıxarmağa və tənqidi yanaşmağı bacaran insan yetişdirməkdən ibarətdir. Odur ki, gəlin şagirdlərimizi dərinləşdirməyə çalışsaq, təfəkkürün və şəxsiyyətin inkişafına nail olaq.

ORFOEPİK VƏRDIŞLƏRİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ POETİK ÇALIŞMALARDAN İSTİFADƏ

Elbəyi MAQSUDOV,
Naxçıvan Dövlət Universiteti professoru,
pedaqoji elmlər doktoru

Açar sözlər: Azərbaycan dili, orfoepik vərdişlər, orfoqrafiya, məntiqi təfəkkür, poetik-praktik çalışmalar, müstəqil işlər, müqayisə, öyrəncilər.

Ключевые слова: Ключевые слова: азербайджанский язык, орфоэпические навыки, орфография, логическое мышление, поэтико-практическое упражнение, самостоятельная работа, сравнение, учащиеся.

Keywords: The Azerbaijan language, orthoepic skills, orthography, logical thinking, poetic-practical exercises, free work, comparison, learners.

Azərbaycan dilinin saflığının qorunması, onun gələcək nəsillərə çatdırılması hər birimizin vətəndaşlıq borcudur. Uzun əsrlərlə qoruyub saxladığımız ana dilimiz də bizi bir xalq, millət kimi qoruyaraq bu günə qədər yaşadı. Bu fikir ölkə prezidentinin müxtəlif çıxış və nitqlərində dəfələrlə səslənib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev AMEA-nın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş yığıncaqdakı nitqində də bu fikirləri yenidən vurğulayaraq belə demişdir:

“Azərbaycan dili bizi bir xalq, millət kimi qoruyub. Əsrlər boyu biz başqa ölkələrin, imperiyaların tərkibində yaşadığımız, müstəqil olmadığımız dövrdə milli dəyərlərimizi, ana dilimizi qoruyub saxlaya bilməmişik. Ona görə, bu gün bəzi hallarda görəndə ki dilimizə xaricdən müdaxilələr edilir və bəzi hallarda bu müdaxilələr Azərbaycanda dəstək qazanır, bu məni doğurdan da çox narahat edir. Azərbaycan dili o qədər zəngindir ki, heç bir xarici kəlməyə ehtiyac yoxdur.

Bir daha demək istəyirəm ki, biz əsrlər boyu dilimizi qorumuşuq. Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik.

Lüğətimiz o qədər zəngindir ki, bunu qorusaq və gələcək nəsillərə əmanət kimi təhvil versək bu, bizim bu sahədəki ən böyük nailiyyətimiz olacaqdır”.

Dili qorumağın və yaşatmağın əsas şərtlərindən biri də bu dildə aydın, səlis, rəhbərli dən danışmağı öyrənmək, ana dilimizin orfoepik qaydalarını qoruyaraq onu gələcək nəsillərə əmanət etməkdir. Dili qorumaq, onun qrammatik xüsusiyyətlərini, orfoqrafiya və orfoepiyasını nəzəri baxımdan tədqiq etməklə bitmir. Dilin saflığını qorumaq, onu yaşatmağın əsas amillərindən biri də ondan praktik olaraq düzgün istifadə edilməsi, ədəbi tələffüz normalarının gözlənilməsi, xalq dilinə yaxınlaşdırılması ilə şərtlənir. Bu sahədə görülən işin əsas ağırlığı məktəbə-qədər tərbiyə və tam orta məktəb müəllimlərimizin üzərinə düşür.

Azərbaycan dili dərslərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri şagirdlərin düzgün tələffüz, ifadəli oxu və

rəhbərli nitq vərdişlərini inkişaf etdirəndir. Şagirdləri nümunəvi danışmaq, eləcə də ifadəli oxu vərdişlərinə yiyələndirməyin başlıca yolu ibtidai, eləcə də orta məktəbdə onları ədəbi tələffüz normalarına yiyələndirməkdən başlayır. Ana dilimizin qorunub saxlanması, onun gələcək nəsillərə çatdırılmasında orfoqrafiya qədər orfoepiya da mühüm rol oynayır. Onlardan biri yazılı nitqimizi yaşatmağa xidmət göstərsə, ikincisi şifahi nitqin təmizliyinə, hamı tərəfindən başa düşülməsinə, tələffüz normalarının vahidliyinə şərait yaradır. Bu gün ədəbi dilimizin şifahi forması yazılı dilə nisbətə daha geniş, əhatəli və işləkdir.

Dilimizin orfoepik normalarının qorunmasında hər birimizin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Orfoepik normaların qorunması təkcə məktəb yaş dövründən deyil, məndəyərək ki, erkən uşaqlıq yaş dövründən (2-3 yaş qədər) başlanmalıdır. Yəni yenidən dil açmağa başlayan uşağa sözlərimizi uşaq dilində deyil, ədəbi dilimizin normalarına uyğun tələffüz edilməsinə say göstərməliyik. Bu işin düzgün təşkil məktəbəqədər yaş dövründən başlamış böyük məktəb yaş dövrünə qədər ardıcıl, müntəzəm davam etdirilməlidir.

Orfoqrafik qaydaların öyrədilməsi şagirdlərin orfoepik vərdişlərə yiyələndirilməsindən başlanmalıdır. Professor Əziz Əfəndizadə çox düzgün olaraq bu iki dil bölməsinin bir-biri ilə əlaqəli öyrədilməsi məsələsini həmişə ön plana çəkmişdir. Hətta o, ilk dəfə “Orfoqrafiya-orfoepiya, qrammatika” adlı kompleks lüğət də hazırlamışdır. Həmin lüğət vasitəsilə şagirdlər həm sözün düzgün yazılışı, həm səslənməsi və vurğusuna

görə düzgün tələffüzü, həm də qrammatik xarakteri haqqında bilgilər alırlar. Lüğət vasitəsilə həm də öyrəncilər müəyyən sözlərin mənasını, sinonim və omonim qarşılıqlarını da öyrənmə bilirlər.

Şagirdləri ədəbi tələffüzə yiyələndirməyin yolları olduqca müxtəlifdir. Həmin yolların ən çox faydalı olanlarından biri də Azərbaycan dili dərslərində poetik-praktik çalışmalardan istifadə edilməsidir. Belə çalışmalar şagirdlərdə bədii ədəbiyyata böyük maraq oyatmaqla yanaşı, birbaşa ədəbi tələffüz normalarına əməl edərək oxumaq texnikası aşılayır. Öyrəncilərdə dil təfəkkürünü inkişaf etdirməklə bərabər, həm də onları dərstdə yorulmağa qoymur. Tədqiqatçılığa sövq edir və poeziya ilə dilin mövcud olan vəhdətini daha da yaxınlaşdırır.

Şagirdlər, eləcə də tələbələr ana dilimizdə saitlərin müxtəlif kəmiyyətlərdə tələffüzü variantları ilə müəyyən dərəcədə tanışdırlar. Onların lazım olan sözlərdə saitlərin uzun və ya qısa tələffüz olunduğunu dəqiq müəyyənləşdirə bilməmələri həmin sözlərdə vurğunun yerini dəqiq göstərməkdə də çətinlik törədir. Orfoepiyada ən çox çətinlik törədən anlar isə sözlərdə bəzi saitlərin uzun tələffüz olunması ilə bağlıdır. Öyrəncilər sözlərdə vurğunun, əsasən, uzun tələffüz olunan sait səslərin üzərinə düşdüyünü qeyd edirlər. Məsələn,

Füzuli, Nizami, Əcəmi, Sabir,

Sadala onları aramla bir-bir.

Uzanan saitlər söylə hansıdır?

Bu hələ birinci sınaq şansıdır.

Öyrəncilər **Füzuli, Nizami, Əcəmi, Sabir** sözlərini ədəbi tələffüz normalarına uyğun olaraq söyləyirlər. Onlardan bəziləri Füzulidə **u**, Nizamidə **a**, Əcəmi sözündə isə ikinci **a** saitini qısa tələffüz

edirlər. Həmin saitlərin uzun tələffüz olduğunu söyləyənlər həm də həmin becanın vurğulu heca olduğunu qeyd edirlər. Halbuki, qeyd etdiyimiz xüsusi isimlərdə vurğu axırıncı heca üzərinə düşür.

Dilimizdə saitlərin tələffüzü ilə bağlı olan belə məqamlar çoxdur. Məsələn, elə ərəb, fars, Avropa mənşəli sözlər var ki, onlarda **a, o, u, ö, e, i** saitləri uzun tələffüz olunur. Belə saitlərin uzun tələffüzünü aşağıdakı nümunələr üzərində asanlıqla müşahidə etmək olar;

1) **xahiş, alim, Arif, əmanət, Adil, laməkan, baza, ariya, qanun, namus** kimi sözlərdə **a** saiti;

2) **opera, dovğa, çovğun, zoologiya** tipli sözlərdə samitlərdən birinin düşməsi və ya iki qoşa saitin birinin düşməsi nəticəsində **o** saiti;

3) **Füzuli, musiqi, xüsusi, Turə kimi** sözlərdə **u** saiti;

4) **edam, era, etibar, memar** tipli sözlərdə **e** saiti;

5) **mədən, dəvət, əla, mənə, bəzi** kimi sözlərdə əvvəlinci **ə** saiti;

6) **vəsiqə, qərribə, mərifət** kimi sözlərdə **ə** saiti uzun tələffüz olunur.

Saitlərlə bağlı bu kimi orfoepik qaydalar şagirdlərə xatırladıqdan sonra aşağıdakı poetik nümunə üzərində iş aparılır;

Söylə görüm, a Nadir,

Hansı sözdə a səsi

Daha uzun səslənir?

“Arazda”, ya “sahildə”,

“Adildə”, ya “cahildə”,

“Kitab”, “katib”, “kağızda”,

“Ahəng”, yoxsa “ağızda”,

“Arifdə”, ya “ağılda”

Bəlkə, elə “naqil”də?

Bircə-bircə ağılla,

Hamısını nağılla.

Şagirdlər mətni maraqla oxuyur, sonra dırnaq içərisindəki sözlərə diqqət yetirirlər. Özləri müstəqil müəyyənləşdirirlər ki, məndəki **Araz, kitab, kağız, ağız** sözlərində heç bir sait səs uzun tələffüz olunmur. Lakin məndəki **sahil, Adil, cahil, katib, ahəng, Arif, aqil** sözlərində işlənmiş bütün a saitləri uzun tələffüz olunur. Aparılan müşahidələr göstərir ki, öyrəncilərin çoxu vurğunun əsasən sözdə uzun tələffüz olunan saitin üzərinə düşdüyünü söyləyirlər. Ona görə də, müəllim belə sözlərdə vurğunun yerini dəqiq müəyyənləşdirməyi öyrətmək üçün əlavə iş aparmalıdır. Bu tipli sözlərdə uzun saitləri qısa tələffüz etməklə, vurğununu ayrı-ayrı saitlərin üzərinə salmaqla, xüsusi isimlərin digər dillərdəki tələffüz variantını xatırlatmaqla lazımı vərdişlər aşılamaq mümkündür.

Tələffüzlə bağlı vərdişlər aşılanaq alınma sözlərdə o saitin orfoepiyası ilə əlaqədar göstərilən məsələlərə də diqqət yetirilməlidir. Alınma sözlərin bir qisminə vurğulu hecəyə işlənən o saitin uzun tələffüz olduğu variantlar olduğu kimi, vurğusuz hecalarda işlənilən əslinə müvafiq olaraq, bəzən də a kimi tələffüz olunan məqamlar da vardır. Orfoepiyada bu məqamı öyrətmək məqsədlə tərtib olunmuş aşağıdakı məntiqi, düşündürücü, öyrədici poetik çalışmaya diqqət yetirək;

“Avtomat”la “samovar”

Bir-birinə bənzəmir.

Biri yarım taxtdır,

Biri tamam dərdədir.

Biri döyüş istəyir,

Biri görüş istəyir.

Fərqləri çoxdur, düzü,

Sayma mənə hər sözü

Söylə necə oxşardır

Onların tələffüzü ?

Öyrəncilərin poetik çalışmanı diqqətlə oxuyur, məndəki sözlərin orfoqrafyası ilə orfoepiyasını tutuşdurur, **avtomatla samovar** sözlərinin ifadə etdiyi leksik mənələrə diqqət yetirir və nəticə çıxarırlar ki, bu əşyalar forma və məzmun baxımından bir-birindən fərqlidirlər. Müəllifin **döyüş istəmək, görüş istəmək** ifadələrini nə məqsədlə işlətdiyini öyrənmək, dəqiqləşdirmək üçün şagirdlərə müraciət olunur. Onların qənaəti bu olur ki, **avtomat** döyüş və vuruşlarda, **samovar** isə ən çox tədbir, yığınaq və görüşlərdə istifadə olunur. Onlar arasında həm əşya, həm də kəlmə baxımından fərqli əlamətlər çoxdur. Bunların hamısını sadalamağa ehtiyac yoxdur. Çalışmanın başlıca tələbi bundan ibarətdir ki, müxtəlif baxımdan oxşar olmayan bu sözlərin tələffüz baxımından hansı oxşarlıqları vardır. Yəni **avtomatla samovar** sözlərinin orfoepiyasındakı oxşarlıq nədən ibarətdir? Öyrəncilər müəyyən araşdırmalar və düşüncələrdən sonra bu nəticəyə gəlirlər ki, **avtomat** və **samovar** sözlərinin tələffüzündəki əsas oxşarlıq onların tərkibində olan o hərflərinin tələffüz zamanı a səsi kimi səslənməsindədir.

Əgər lazım gələrsə müəllim Azərbaycan dilinə əcnəbi dillərdən gəlmiş belə sözlərin orfoqrafyası və tələffüzü haqqında da əlavə bilgilər verməyə çalışmalıdır.

Dilimizdə sonu eynicinsli qoşa samitlərlə bitən birhecalı sözlər də vardır ki, şagirdlər onların yazılışında və tələffüzündə səhvlərə yol verirlər. Bu qəbildən olan səhvləri aradan qaldırmaq

üçün belə bir poetik çalışma üzərində iş aparılır.

Sonu qoşa samitli

Təkhəcalı sözlərdən

Çox vaxt kənar qaçıram.

Harda, necə yazılır

Bu sirdən baş açıram.

Bilirəm ki, hər yerdə

Zənn, xətt, fənn, həkk yazılır

Söylə bəs küll, hiss sözündə

Qoşa samitlər nə vaxt

Gah cüt, gah tək yazılır?

Bələdsənsə bu dilə,

Buyur, onda şərh elə.

Öyrəncilər mətnlə tanış olduqdan sonra sonu eynicinsli qoşa samitlərlə bitən birhecalı sözlər haqqında düşünür. Və dilimizdə belə sözlərin heç də çox olmadığını söyləyirlər. Onların müxtəlif cavablarından sonra müəllim özü bütün deyilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı düzgün və son nəticəni bildirir.

Son samiti uzun tələffüz olunan **zənn, xətt, həkk, fənn** kimi birhecalı eynicinsli qoşa samitli sözlərdən fərqli olaraq, **hiss, küll** sözlərində eyni qoşa samitlərdən birini atdıqda onlar tamamilə başqa mənələr bildirirlər. **Hiss** və **küll** sözlərindən başqa belə təkhəcalı alınma sözlərə samitlə başlanan şəkilçilər artırıldıqda onların kökündəki qoşa samitlərdən biri düşür; məs., **xətt-xətdən, sirr-sirli** və s.

Azərbaycan dilində saitlərin tələffüzü ilə bağlı müxtəlif qaydalar vardır. Həmin qaydalar içərisində eynicinsli qoşasaitli sözlərin yazılışı və tələffüzünə aid nümunələrlə tədrisdə daha tez-tez qarşılaşırıq. **Saat, camaat, mətbəə, təəccüb, bədii, təbii** kimi sözlər bu qəbildəndir. Dərsdə belə sözlər üzərində iş aparılarkən müəllim istər-istəməz

əşağıdakı orfoepik qaydaları öyrəncilərə xatırladır. Dilimizdəki qoşa aa saitli sözlər tələffüzdə bir uzun a: saiti kimi tələffüz edilir. Həmin qayda digər qoşasaitli sözlərə də aid edilir. Yəni o sözlərdə də eynicinsli qoşa saittlər bir uzun sait kimi tələffüz olunur. Şagirdlərin müstəqil işlərini təşkil etmək, axtarıcılığa sövq etmək üçün onlara əşağıdakı poetik parça üzərində düşünmək təklif olunur.

Lüğətdə eynicinsli.

Eyni qoşa saittli

Sözlərimiz az deyil.

Beş-altı belə sözü

Hər kəs ayrıca özü

Yazsın iş dəstərinə.

Sonra da hər bir sözün,

Yazıyla tələffüzün

Şərh versin fərqlərinə.

Biz də diqqət yetirək

Düzünə, səhvlərinə.

Belə çalışmalar şagirdləri düşünürmək, tədqiqatçılığa yönəltməklə bərabər, həm də onları yorğunluqdan xilas edir, poetik nümunələr oxumağa, bədii ədəbiyyatı sevməyə, ədəbi tələffüz normalalarını gözləməyə alışdır.

Orfoepiya və orfoqrafiya bəhslərini bir-birindən ayrı öyrətmək o qədər də faydalı olmur. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, orfoqrafiyanı orfoepiyasız, orfoepiyanı isə orfoqrafiyadan təcrid edilmiş şəkildə, qarışdırma aparmadan öyrətmək mümkün deyil və ya olduqca çətinidir. Buna görə də, bu bəhslərlə bağlı olan hər bir mövzu qarşılıqlı, əlaqəli və ya paralel öyrədilməlidir.

Məsələn, biz əşağıda verilmiş çalışma nümunəsinə diqqət yetirsək, bunu açıq-aydın müşahidə edirik.

Diqqətlə bax hər sözə,

Doğru cavab ver biza.

Dovğa, qovğa, Firuzə,

Dovşan, körük və kuzə

Ürək, sünbül, mis, dəmir.

Saqqal, nöqtə, raqs, hanir

Sözlərindən hansının

Ədəbi tələffüzü

Yazılışdan fərqlənir?

Şagirdlər mətni oxuyur və uzun tələffüz olunan saittləri müəyyənləşdirirlər. Sonra isə onların orfoqrafiyası ilə orfoepiyasını müqayisə edirlər. Şüurlu surətdə nəticə çıxarırlar ki, dovğa, qovğa, dovşan sözlərində tələffüz zamanı **v** samiti düşür və **o** saiti uzun tələffüz olunur. **Firuzə** və **kuzə** sözlərində isə **u** saittləri uzun tələffüz olunur. Tərkibindəki sait səslərdən biri uzun tələffüz olunan bu sözlərdə vurğu uzun tələffüz olunan saitin deyil, sözlərin axırncı hecaları üzərinə düşür. **Dovğa, qovğa** tipli sözlərdə uzun tələffüz olunan saittlərə görə **v** samitinin düşməsi həmin sözlərin orfoqrafiyasında çətinliklər törədir. Yazıda bu səhvlərə yol verməmək üçün yazılışı və tələffüzü bir-birindən fərqli olan belə sözlər müqayisələr edilməklə öyrənci yaddaşında möhkəmləndirilməlidir. Yuxarıda göstərilən poetik parçada şagirdlər müəyyənləşdirirlər ki, **körük, ürək, mis, sünbül, dəmir** sözlərinin tələffüzü ilə yazılışı bir-birindən çox da ciddi şəkildə fərqlənir. **Körük, ürək** sözlərində axırncı səs qismən dəyişikliyə uğrayır, **sünbül** sözünün isə tələffüzü ilə yazılışı arasındakı əsas çətinlik **n** səsinin tələffüzündə **m** kimi deyilməsindən irəli gəlir. Bu da sözün yazılışında çətinlik törədən əsas amillərdəndir. Ona görə də sözlərin orfoqrafiyasını onların orfoepiyası ilə müqayisəli öyrətmək lazımdır ki, şagirdlər nə sözün düzgün tələffüzündə, nə də yazılışında səhvlərə yol vermə-

sinlər.

Azərbaycan dilində alınma sözlərin müəyyən bir qismi eyni qoşa saittlərin yanaşı işlənməsi ilə özünü göstərir. Bununla yanaşı, dilimizdə bir qisim alınma sözlərdə iki müxtəlif saitin işləndiyi məqamlar da vardır. Belə sözlərin düzgün yazılışı və tələffüzünü öyrətmək məqsədilə əşağıdakı tipli çalışmalar üzərində iş aparılır:

Çalışma 1. Saat, zoopark, inşaat,

Təbii və camaat,

Təəssüf, məəttəl kimi

Qoşasaitli sözə,

Ən düzgün tələffüzə

Neçə sait səslənir?

Söylə onları bir-bir.

Çalışma 2. Faiq, Şaiq, Nəvai,

Zəif, laiq, fədal

Sözlərinə sal nəzər,

Amma olma bədnəzər.

Bu sözlər deyiləndə,

Plovtaq yeyiləndə,

Saittlər arasını

Hansı bir samit bəzər?

Öyrəncilər birinci çalışmanı yerinə yetirərkən onlar **saat, zoopark, inşaat, təbii, camaat, təəssüf, məəttəl** kimi eynicinsli qoşa saittli sözlərlə qarşılaşırlar. Onlar bu tipli sözlərlə qarşılaşarkən əvvəllər qazandıqları bılıklərə istinad edərək bildirirlər ki, belə sözlər eyni qoşa saittlərlə yazılısalar da, bir uzun sait kimi tələffüz olunurlar. Çalışmanın tələbinə əsasən bildirirlər ki, qoşasaitli sözlərin ən düzgün tələffüzü onların bir uzun saittlə səslənməsidir. Dilimizdə tez-tez istifadə etdiyimiz **maaş, zoologiya, mətbəə, bədii** kimi eyni qoşasaitli sözlər də tələffüz baxımından bu orfoepik qaydaya tabedir. İkinci çalışma isə birincidən

fərqli olaraq, müxtəlif qoşa saittli sözlərin tələffüzü ilə bağlıdır. Burada yalnız **ai, əi** sait birləşməli sözlər nümunə kimi verilib. Lakin öyrəncilərə xatırladırlar ki, dilimizdə belə qoşasaitli sözlər çoxdur. **Aerodrom, şücaət, dairə, kakao, auditoriya, dialekt, biologiya, radius, neologizm, poetika, duel, aktual, müayinə, müəllim** və s. sözlər belələrindəndir.

Şagirdlərin lüğətlərlə işləmək bacarıqlarını möhkəmləndirmək məqsədilə bu qəbildən olan sözlərin orfoqrafiya lüğətlərindən seçilib yazılmasını ev tapşırığı kimi vermək də faydalı olar. Növbəti dərisdə şagirdlərin özlərinin seçib yazdıqları belə qoşa saittli sözlərin orfoepiyası üzərində müstəqil işlər təşkil etmək olar. Onların fəal iştirakı ilə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, müxtəlifcinsli bu qoşasaitli sözlərin tələffüzündə müxtəlif çalarlıqlar özünü göstərir. Məsələn, **ea, eo** sait birləşməli sözlərdə **e** saiti **i** ilə əvəzlənərək **iya, iyo** çalarlığında tələffüz olunur. Yaxud **üa, üə** qoşa saittlərinin işləndiyi sözlərdə **a** və **ə** saittləri uzun tələffüz olunur. Belə sözlər üzərində iş apararkən öyrəncilərin ən çox çətinlik çəkdiqləri məqamlardan biri də həmin sözlərdə vurğunun yerinin dəqiqləşdirilməsində özünü göstərir. Bu çətinliyi şagirdlərin özünü iştirakı, vurğu kitabları və müəllimin fəallığı ilə aradan qaldırmaq mümkündür.

Şəkilçilər sözlər tək

Omonim ola bilər.

Kökə uyğun olaraq

Qalınlaşır, incəlir.

Gah iki cür görünür,

Gah dörd dona bürünür.

"İnqilabi", "tarixi"

Sözlərində axır i

Neçə cürə yazılır?

*Bu ortaq şəkilçinin
Tərcümeyi –halında
Daha nələr yazılır?*

Müəllim şeiri oxuduqdan sonra şəkilçilərin omonimiyi haqqında qısa məlumat verir. Bildirir ki, şəkilçilər də sozlar kimi omonim ola bilər. Belə şəkilçilərdən biri də -i, -i, -u, -ü-dür. Bu şəkilçi feildən isim (qorxu, ölçü), isimdən sifət (armudu, gümüşü və s.), feildən feil (sürümək), sifətdən feil (ləngimək) düzəldir, ismin təsirlik halı (qələmi ver, onu gətir) və ismin mənsubiyyət şəkilçisi (onun iti, şairin qələmi) yerində işlənir. Şagirdlər şeirin tələbinə uyğun olaraq bu omonim şəkilçinin tərcümeyi-halına bu deyilənləri də əlavə edirlər. Orfoepiyanın tədrisində aşağıdakı poetik çalışmalardan da istifadə etmək məqsədəuyğun sayılır.

1. Nənəm «Fidan» deyəndə,
«F» səsini söyləyəndə
Səs telləri titrəyir,
Dodaq dişlərə dəyir?

2. Yüzə qədər
Hər bir sayın
Adın çəksən,
Səkkiz ona
Nə deyərsən?
«Haşta» düzdür,
Yoxsa «səksən?»
Düz söyləsən,
Sənə əhsən!

3. Nənəm söyləyirdi: «Böyüyə
hürmət,
Yaxşılıq edənlər daha güclüdür.
Qocuya, kadına ülvü möhübbət
Üreyin gücüdür, əqlin gücüdür».

Babam da hirsənib dedi ki, «hərə

Əvvəlcə nitqinə nəzarət etsin
Borcudur dildəki bütün sözlərə
Hər kəs səcdə etsin, məhəbbət
etsin».

*Dialekt sözləri babam eşitdi
Pərişan bir halda bığların eşdi.
Ədəbi bir dildən xəbərsiz nənə
Sözlərdən neçəsin düz deməmişdi?*

4. Maral, sözdə saitin
Uzunca tələffüzü
Məna dəyişməsinə
Söylə, bir təsir edər?
Mən inanıram, düzü
Tam cavab söyləməyə,
Ona aid sözlərə
Nümunələr deməyə
Sənin də gücün yetər.

5. Söyləyin, ay uşaqlar,
Maili kəlməsində
Neçə hərflər, neçə səs var?

6. İnsan öz diliylə çox həvəslənər,
Hər qəlbə də məhəbbət bir cür
bəslənər.

*Vətən, çəmənlər, üzüm sözləri ismin
Çıxışlıq halında necə səslənər?*

7. "Avqust, orden, modelə,
Tayqa, epos, hotelə,
Duet, folklor, tennisə,
Sintaksisə, defisə,
Keşniş, kələz, kələfə,
Səksən, sərnici, salafə"
Nəzər yetir müxtəsər
Vurğunu tapıb göstər.

8. Bulud, armud, kənd, söyüd,
Əsəd, Səməd, qənd, öyüd,
Dərya, Dərbənd, dar, daşar

*Sözlərindən hansında
«D» samitli karlaşar?*

9. Meşə, arabu, kölgə,
Qaya, dəvə və özgə
Sözlərində a, ə-lər
Tamam axırda gələr.
Bu sözlər dəyişəndə,
Haldan-hala düşəndə
Hansı halda kim bilər
Tələffüzdə açıq səs
Qapalıya çevrilər?

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N.Ə. Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri, Bakı, 1985.
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti sözlüyü. Bakı, "Elm", 1989.
3. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 14 noyabr 2015.
4. Əfəndizadə Ə.R. Orfoqrafiya-orfoepiya-grammatika lüğəti. Bakı, "Azərneşr", 1989.
5. Maqsudov E.S. Poetik-praktik Azərbaycan dili, Naxçıvan, Əcəmi, 2015, 304 səh.
6. Maqsudov E.S. Azərbaycan dilinin tədrisində poetik-praktik nümunələrlə işin təşkili metodikası, Naxçıvan, "Qeyrat", 2014, 98 səh.

XÜLASƏ

Orfoepik vərdişlərin möhkəmləndirilməsində poetik çalışmalardan istifadə
Məqalədə Azərbaycan dili dərslərində poetik çalışmalardan istifadənin əhəmiyyəti, onun öyrəncilərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək yolları əks etdirilmişdir. Orfoepiya ilə bağlı işlərin təşkilində poetik-praktik çalışmalardan istifadənin imkanları, səmərəli yolları müəyyənləşdirilmiş, poetik mətnlərlə işin təşkili

məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Təlim prosesində dillə bağlı daha çox maraq doğuran poetik çalışmalardan istifadənin ana dilimizi sevdirməkdə, onu mükəmməl mənimsəməkdə, orfoepik vərdişlərin formalaşdırılmasındakı rolu şərh edilmişdir.

РЕЗЮМЕ

Использование поэтических упражнений в укреплении

орфоэпических навыков

В статье отражены значение использования поэтических упражнений на уроках азербайджанского языка, их роль в развитии мышления учащихся. Автор определил возможности эффективного использования поэтико-практических упражнений в организации работ по орфоэпии, рассмотрел вопрос о работе над поэтическими текстами. Исследователь откомментировал роль поэтических упражнений, порождающих большой интерес в процессе обучения в связи с языком, в его совершенном осмыслении и формировании у учащихся орфоэпических навыков.

SUMMARY

Using poetic exercises in the consolidation of orthoepic skills

The article reflects the importance of using poetic exercises and the ways of their usage to develop the learners' thinking in the Azerbaijan language classes. It also establishes the opportunities and effective ways of using poetic-practical exercises in the arrangement of the work related to orthoepic, focuses on the issues of the arrangement of the work related to the poetic texts. The role of using poetic exercises which arouse greater interest in languages in the teaching process to make students love our language, to acquire it perfectly and also in the formation of orthoepic skills is explained.

XATIRLATMA

Professor E. Maqşudovun "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının 2016-cı il 1-ci nömrəsində dərc olunmuş məqaləsində səhifə (37-38-də) verilmiş "Cümlə" şeiri dərc olunduğu kimi deyil, belə oxunmalıdır:

C Ü M L Ə

Bütün fikir bildirən,
Bizləri düşündürən.
Ağladıb, sevindirən
Bircə kəlmə, cümlədir.
Tək «Sevirəm» sözündə
Məhəbbət dastanı var.
O, ürəkdən gələrsə,
Şimşək çaxar gözündə,
Alov qalxar üzündə,
Titim-titim titrəyər
Bu müqəddəs sözün də.
Qanşar bir-birinə
Gecən də, gündüzün də.
O cümlənin içində
Sualı, nidası var.
Ona cavab verənin
Mın cürə ədəsi var.
Yarımqıq bir cümləsi,
Nə tonla deyilməsi
Səni sevindirər də,
Tikanlı məfil olub
Ürəyini didər də.
Bir sözün qığalını
Sevinc, kədər doğurar.
Bircə sözün ilgimi
Mürəkkəb cümlələrdən
Daha mürəkkəb olar,
Mın cür fikir yoğurar.
- Sada insanlar kimi,
Sada cümlələr çoxdur.
Onlarda qəlizlikdən
Heç bir əlamət yoxdur.
Di gəl ki mürəkkəbə:
Yaman miniblər dəbə.
Bu təkkəbür önündə
Sadələr ses eyləməz.
Bir mübtədə, bir xəbər
Onlara bas eyləməz.
Bütün cümlə-cabanı
Özlərinin sanarlar.
Sadələri həzm edib
Böyüklük qazanarlar.

Bu mürəkkəb cümlələr
Sadələri dağılayır.
Təbə oldun, olmağın
Quyruğuna bağlayır.
Təbəzül edənələr
Guya müstəqil olur.
Təbəli olanlar da
Şil olur, əlil olur:
Baş cümləsi aranda,
Budaq cümlə Turanda,
Tamam çəş-baş qalır
Bir təhlil aparanda.
Sonra da lənətləyir
Oturan da, duran da.
Cümlənin nə günahı,
Sən onu qınayırsan?
Dili kamil bilməmiş,
Gücünü sinayırsan?
Dil sevgisi Allahdan
Bizlərə gələn paydır.
Dil zəngin bir saraydır.
Sözlər dövləti, var,
Cümlə onun açarı.
Cümlə var, deyiləndə,
İnsan göylərə uçar.
Cümlə var, deyiləndə,
Dünya başına uçar.
Çalış elə cümlə seç
Zülmətə işiq saçsın.
Elə cümlələr söylə
Bağlı qapılar açsın,
Dağ oynatsın yerindən.
Lazım gəlsə, çıxarsın
Dünyanı məhvərindən.
Cümlələr ürəklərin
İçdən gələn səsidir.
Cümlələr sevənlərin
Məhəbbət nəğməsidir.
Cümlələr insanların
Amalı, qibləsidir.
Cümlələr anlaşmağın
Tanrı möcüzəsidir.

ELMİ ÜSLUBUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏDRİSİ

Sultan SEYİDOVA,
Səidə ABBASOVA,

Bakı Dövlət Universitetinin dosentləri

Açar sözlər: üslubiyyat, funksional üslublar, elmi üslub, ümumbəşəri xüsusiyyat, elementlər, terminlər, ənənəvi və müasir təlim metodları ilə tədris.

Ключевые слова: стилистика, функциональные стили, научный стиль, интернациональный колорит, научного стиля, общечеловеческая особенность, элементы, термины, традиционная и современная методика преподавания.

Key words: Stylistics, functional style, scientific style, international colour of the scientific style, human peculiarities, elements, terms, traditional and modern methods of teaching.

Azərbaycan müstəqillik qazan-
dıqdan sonra ölkəmizdə baş verən
siyasi, iqtisadi, ictimai dəyişikliklər
cəmiyyətimizin yeniləşməsi ilə nə-
cələndi. Xalqımızın milli-mənəvi key-
fiyyətlərinin, təhsilimizin daha da
inkişaf etməsi üçün şərait yarandı.
Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu
verildi. Azərbaycan dili dövlət dili kimi
dünyanın bir çox ölkələrində rəsmi
tədbirlərdə, böyük yığıncaq və ali
məclislərdə istifadə olunmağa başladı,
hər yerdə şifahi və yazılı ünsiyyət
vasitəsinə çevrildi. Ali və orta təhsil
müəssisələrində dilimizin mükəmməl
öyrədilməsinə, əsaslı, geniş tədrisinə
diqqət artırıldı. Əsrimizin əvvəlində
dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmil-
ləşdirilməsinə ehtiyac hiss edilirdi. Bu
səbəbdən də ulu öndər Heydər Əliyev
2001-ci ildə "Dövlət dilinin tətbiqi
işinin təkmilləşdirilməsi haqqında"
fərman imzaladı. Həmin fərmanda
Azərbaycan dilinin qədim və zəngin lin-
qvistik xüsusiyyətlərə malik olmasından
bəhs edilirdi. Azərbaycan dili zəngin
fonetik, leksik, qrammatik quruluşa ma-

likdir. Bu sistemdə Azərbaycan dilinin
funksional üslublara malik olduğunu da
qeyd etmək zəruridir. Azərbaycan dilçi-
liyinin müxtəlif şöbələrinin – fonetika,
leksikologiya, frazeologiya, semasi-
ologiya, qrammatika və s. ilə yanaşı,
üslubiyyatın da tədrisi məsələsi vacibdir
və bu bəhsin təlimi həmişə aktual
olmalıdır. Çünki ədəbi dilimizin funk-
sional üslubları milli ictimai və elmi
təfəkkürümüzün əsas sahələrini əhatə
edir. Üslub nədir?

Üslub – hərfi mənada üsul, tərz,
səliqə deməkdir. Lakin üslub artıq
çoxmənalı söz kimi işlənir. Üslub sözü-
nə incəsənətdə, ədəbiyyatşünaslıqda,
dilçilikdə və s. sahələrdə tez-tez rast
gəlmək olur. Ədəbiyyatşünaslıqda bə-
zən hər hansı bir yazıçının yaradıcı-
lığına aid olan fərdi xüsusiyyətin
məcmusu, ictimai həyatda fərdi ifadə
tərzi, iş üsulu, bəzən ədəbi cərəyanların,
məktəblərin üslubu kimi başa düşülür.

İncəsənətdə üslub tarixən forma-
laşmış sabit obrazlar sistemi, hər hansı
bir ideya ilə şərtlənən bədii ifadə
üsulları, vasitələri mənasında işlənir (1,

s. 123). İncəsənətdə, müəyyən memarlıq abidələrini, mühüm binaları biri-birindən üslubları ilə fərqləndiririk. Məsələn: "Barakko üslubu", "Qotik üslubu" və s.

Dilçilik elmində isə üslub ünsiyyətin müxtəlif sahələrində: elmi sahədə, publisistika, rəsmi-ışğuzar və s. sahələrdə işlədilən ifadə vasitələri sistemi mənasında işlənir. Üslub anlayışı çox qədimdir. Qədim yunanlar və romalılar üslub sözünü gözəl danışq, natiqlik sənəti kimi başa düşmüşlər. Aristotelin fikrinə, "üslubun qiyməti onun aydınlığındadır...". M.Si-seronun fikrinə, "Əsil natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında əzəmətlə, orta səviyyədə işlər barədə isə yuxarıdakılar arasında orta mövqə tutan bir üslubla danışmağı bacarsın" (2, s. 5).

Göründüyü kimi, üslubiyyat nitqə aid edilsə də, qədim tarixə malikdir. Sonralar da sovet dilçiliyində, türko-logiyada, Azərbaycan dilçiliyində daim diqqət mərkəzində olmuş, tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Beləliklə, üslubiyyat dilçiliyin müstəqil bir sahəsidir. Onun özünəməxsus növləri, tədqiq obyekt, kateqoriyaları vardır. Dilin funksional üslublarını öyrənən elm üslubiyyat adlanır. "Üslubiyyat" orta məktəblərin 11-ci sinfində tədris olunur. Bu bəhsə 20 saat vaxt verilir. Azərbaycan dilinin funksional üslubları haqqında şagirdlər nəyi bilməlidir və nəyi bacarmalıdır kimi məsələlər nəzərə çatdırılır. Şagirdlər bilməlidirlər: üslubiyyat anlayışının mahiyyətini, funksional üslubların təzahür formalarını, fərdi üslubun xüsusiyyətlərini.

Şagirdlər bacarmalıdırlar: üslubiyyatı dilçilik elminin bir şöbəsi kimi fərqləndirməyi; funksional üslubları bir-birindən fərqləndirməyi; fərdi üslubu ayırmağı (3, s. 58).

"Üslub" dedikdə, dil vasitələrində məqsədyönlü istifadə forması, üslu nəzərdə tutulur. Təfəkkürün müxtəlif sahələrini əks etdirən funksional üslublar – bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, rəsmi-ışğuzar üslub, məişət üslubu əks etdirdiyi sahələrin tələbi ilə dil vahidlərini seçib sistemləşdirir. Məsələn, bədii təfəkkürün tələbi ilə bədii üslub, elmi təfəkkürün tələbi ilə elmi üslub, publisistik təfəkkürün tələbi ilə publisistik üslub və s. kimi müəyyənləşir. Bütün bu funksional üslublar birlikdə ədəbi dilimizi təşkil edir və bunların hər birinin ictimai həyatda, şifahi və yazılı ünsiyyət prosesində özünəməxsus funksiyası, rolu vardır və bu üslublar öz funksiyalarına, həmçinin xarakterik xüsusiyyətlərinə və dilin lüğət tərkibindən istifadə dairəsinə görə biri-birindən fərqlənirlər.

Bildiyimiz kimi, ədəbi dilin fonetik, qrammatik və həmçinin bəzi leksik normaları funksional üslubların hamısı üçün məcburidir. Məsələn, elə sözlər var ki, bədii üslubda necə deyilir, necə yazılırsa, digər üslublarda da elə tələffüz edilir, yaxud yazılır. Lakin elə xüsusi normalar da vardır ki, yalnız bir üsluba aiddir, digər üslublara şamil edilmir.

Bütün üslubların tədrisi yollarından, əhəmiyyətindən bir məqalədə danışmaq imkan xaricində olduğundan yalnız elmi üslubdan bəhs etməyi

məqsəd kimi qarşıya qoymuşuq. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları öz inkişaf səviyyələrinə, ifadə imkanlarına görə bir-birindən fərqlənir. Üslubların fərqlənməsinə səbəb nədir? Funksional üslubların biri-birindən fərqlənməsinə səbəb birinci növbədə müəyyən tarixi dövrlərdir. Məlumdur ki, Azərbaycanda poeziyanın tarixi qədimdir. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda gözəl poeziya nümunələri yarandığı üçün bədii üslub inkişaf edirdi. XIX əsrdə milli mətbuatımızın yaranmasından sonra publisistik üslub inkişaf etməyə başladı. Azərbaycanın qabaqcıl elm adamları, alimlər qədim və orta əsrlərdə elmi əsərləri başqa dillərdə – ərəb, fars dillərində yazırdılar. Ona görə də elmi üslub digər üslublar kimi inkişaf etməmişdir. Bunun bir səbəbini də onunla izah edirlər ki, ədəbiyyat, publisistika, rəsmi sənədlərin üslubu milli koloritli olduğu halda, elm, elmi üslub beynəlmiləl xarakterə malikdir. Ümumiyyətlə, elm, elmi üslub ümumbəşəri xüsusiyyətlər daşıyır. Lakin XX əsrdən başlayaraq Azərbaycanda istər humanitar, istərsə də dəqiq elmlər inkişaf etməyə başladı. Bununla əlaqədar elmi üslub da inkişaf edərək funksional üslublar içərisində fərqli xüsusiyyətlər kəsb etdi. Elmi üslub nədir və onun tədrisinin məqsədi və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

Elmi üslub bu və ya digər elm sahəsinin dili olub, elmi təfəkkürün ifadə vasitəsidir, ifadə tərzidir. Elmi üslubun tədrisində əsas məqsəd onun spesifik xüsusiyyətlərinin, əsas prinsiplərinin mənimsədilməsi, elmi üslubu

digər üslublardan fərqləndirən cəhətlərin və bu üsluba xas olan elementlərin, dil vahidlərinin, normaların öyrədilməsidir. Hər şeydən əvvəl, təlim prosesində şagirdlərə, tələbələrə elmi üslubun sahələri, mənbələri haqqında məlumat verilməlidir. Bunun üçün müəllim sinfə hər hansı bir dərslik, monoqrafiya, yaxud bir elmi məqalə gətirərək, həmin əsərlərdən bir parça oxumalı və əyani göstərməlidir ki, elmi üslub müxtəlif elm sahələrinə aid kitabların, monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaitləri, elmi məqalələrin, məruzə və mühazirələrin dilidir. Məsələn, "İnteraktiv təlim metodlarının müxtəlif növləri vardır: şəxələndirmə, kublaşdırma, konseptual cədvəl, Venn diaqramı, metoforik düşünmə və s." (4, s. 15).

Bu tipli nümunələr vasitəsilə şagirdlər, yaxud tələblər elmi üslubun əsas xüsusiyyətlərini dərk edəcəklər. Bu üslubun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: konkretlik, ardıcılıq, məntiqilik, elmililik və s. Elmi üslubun əsas əlamətlərindən biri onun xüsusi leksikona malik olmasıdır. Belə ki, elmi üslubun özünə xas olan terminologiyası vardır ki, hər bir elm sahəsinə aid olan terminləri həmin elm sahəsinin ixtisasçıları başa düşürlər.

Dəqiqlik, aydınlıq, elmi məlumatlılıq, ədəbi normalara riayət və s. elmi üslubun əsas prinsipləridir. Elmi üslubun tədrisi zamanı həm ənənəvi, həm də müasir təlim metodlarından istifadə edilə bilər. Fikrimizcə, bu mövzunun tədrisi prosesində müəllim müqayisə metod və priyomundan istifadə edərsə, şagirdlər, həmçinin tələbələr elmi üs-

lubun digər üslublardan fərqli xüsusiyyətlərini dərk edər və mövzunun əsas məğzini asanlıqla başa düşürlər. Məsələn, elmi üslubun bədii üslubla müqayisəli tədrisi zamanı şagirdlər bədii üsluba xas olan emosionallıq, ekspressivlik, obrazlılıq kimi xüsusiyyətlərin elmi üsluba aid xarakterik xüsusiyyət olmadığını görəcəklər.

Elmi üslubun tədrisinin didaktik əhəmiyyəti vardır. Bu mövzunun tədrisi zamanı birinci növbədə şagirdlərin, tələbələrin nitqi inkişaf edir, onlar dərk edirlər ki, elmi nitqdə hər cür söz və ifadələrdən – loru, saya sözlərdən, dialekt və şivələrdən, qeyri-ümumişlək sözlərdən, frazeoloji vahidlərdən, dəqiq və aydın olmayan cümlələrdən istifadə etmək olmaz. Elmi üslubun dili nisbətən mürəkkəb olur. Elmi üslubda mürəkkəb cümlələr, modallıq bildirən sözlər, ifadələr çox işlənir. Bu üslubda əsasən nəqli cümlələrdən geniş istifadə edilir. Demək olar ki, sual və əmr cümlələri işlədilmir.

Humanitar elmlərlə dəqiq elmlərin üslubu da bir-birindən fərqlənir. Məsələn, dəqiq elmlərə aid əsərlərin, məqalələrin və s. dilində fikri daha yığcam, konkret ifadə etmək üçün müxtəlif qrafik vasitələrdən (diaqram, rəqəm, düstur, sxem və s.) istifadə olunur (5, s. 92).

N.Abdullayev yazır ki, “elmi üslub yığcamlıq və dəqiqlik tələb edir. Yəni mətləbə daxli olmayan fikirlərə, yaygın mühakimələrə, uzunçuluğa, ehtiyac olmadan haşiyə çıxma hallarına və s. yol verilmir. Deyilənlərdən heç də belə bir nəticə çıxarılmamalıdır ki, elmi üslubda

danışan və ya yazan şəxs digər üslubların elementlərinə müraciət etməməlidir. Elmi məsələləri şərh edən natiq ehtiyac duyduqda – diqqəti daha çox cəlb etmək, fikrin təsirini artırmaq, nitqə müəyyən canlılıq gətirmək və s. məqsədlərlə bədii dilə məxsus vasitələrdən – obrazlı ifadələr, aforizmlər, atalar sözləri və sairədən istifadə edə bilərlər. Hər halda bu, müəyyən ölçüdə olmalıdır” (6, s. 198).

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı elm sahəsinə aid danışanın və ya yazanın o elmə aid dəqiq elmi məlumatlarının olması ilə yanaşı, leksikonu, söz ehtiyatı da geniş olmalı, həmin elmə aid çoxlu terminlər bilməlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, elmi üslubun əsas dil vahidləri terminləridir. Əslində terminlər başqa üslublar üçün xarakterik deyildir. Digər üslublarda terminlər hər hansı zərurət nəticəsində işlənir. Məsələn, bədii üslubda hər hansı bir obrazın, personajın savadını, peşəsini, vəzifəsini, psixoloji aləmini və s. xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün işlədilir. Ümumiyyətlə, termin elmi üsluba məxsus bir elementdir və terminlər emosionallıq, ekspressivlik kimi xüsusiyyətlərdən azaddır və mono-semantik təbiətə malik olduqları üçün hər hansı anlayış və məfhumların dəqiq adlarını bildirirlər. Lakin şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, elmi üslubda termin kimi işlənən elə sözlər, ifadələr də olur ki, onlar termin kimi çıxış etməklə bərabər, həm də ümumişlək sözlərdir, yəni hər hansı bir elmi mətnə termin,

həmçinin hamının başa düşdüyü ümumişlək söz kimi çıxış edirlər. Məsələn, fonem, leksem kimi dil vahidləri yalnız terminləridir. Lakin səs, söz dil vahidləri əslində ümumişlək sözlərdir. Elmi mətnlərdə isə onlar termin kimi işlənirlər.

Həmçinin şagirdlər başa düşməlidirlər ki, terminlər müxtəlif mənə çalarlarına malik olmur, bir anlayış ifadə edirlər, formaca yığcam olur və beynəlmiləl mahiyyətə malik olan dil vahidləridir. Elmi üslubun tədrisi zamanı bu üsluba xas olan element kimi terminlərin bir çox xarakterik cəhətləri açıqlanmalıdır. Belə ki, müasir dildə terminlərin işlənmə dairəsinə görə üç növlün olduğu da nəzərə çatdırılmalıdır: ümumişlək terminlər, beynəlmiləl terminlər və ixtisas terminləri.

T.Hacıyev, N.Cəfərov, N.Xudiyevin müəllifliyi ilə nəşr edilmiş XI sinif üçün Azərbaycan dili dərsliyində elmi üslubun səciyyəvi xüsusiyyətləri yetərincə işıqlandırılmış, həmçinin “Elmi üslubun müxtəlif elm sahələri üzrə təzahürləri” başlığı altında elmlər üç yerə bölünmüşdür: 1. Humanitar elmlər; 2. Təbiət elmləri; 3. texniki elmlər.

Bu bölgülərə daxil olan elm sahələri göstərilməklə onlara aid mətnlər verilmişdir. Deyilən nəzəri materialların dərinə qavranılması, mənimsənilməsi üçün müəllimlər bu dil faktorlarına müraciət etməklə mövzunun yüksək səviyyədə tədrisinə nail ola bilərlər. Metodiki ədəbiyyatda şagirdlərin elmi üslubun xarakterik xüsusiyyətlərinə nəzəri, həmçinin praktik şəkildə yiyələnmələri üçün bir yollar, priyom və metodlar göstərilmişdir. Dilçi-metodist H.Baliyev yazır: “Elmi üslubun elementlərinə praktik şəkildə yiyələnmələri üçün şagirdlərin elmi mövzularda, məsələn, Azərbaycan dili dərslərində “İsim haqqında bilmədiklərim”, “Felin hansı qrammatik əlamətləri vardır?”, “Sifət və ondan nitqdə istifadə” kimi mövzularda, habelə başqa elm sahələrinə aid mövzularda inşa yazılarının praktik əhəmiyyəti böyükdür” (7, s. 251).

Müasir Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsi şagirdlərin nitq, oxu, yazı vərdişlərinin inkişafını sürətləndirir, onların məntiqini, təfəkkürünü inkişaf etdirir, dərslərin səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Müasir təlim metodları ilə aparılan dərslərdə yüksək səmərəni, mənimsəməni təmin edən əsas amil tədris prosesində şagirdlərdə canlı ünsiyyətə əsaslanan real marağın meydana çıxmasıdır. “Elmi üslub” mövzusunun interaktiv təlim metodlarından istifadə edərək təlimi yüksək nəticə verir. Bunun üçün uğurlu motivasiya yaratmaq, şəxələndirmə, Venn diaqramı və s. kimi müasir təlim metodlarından istifadə etmək effektivdir. Mövzunun bu metodlarla tədrisi öyrənmə fəaliyyətini canlandırır, zəif şagirdləri fəallaşdırır, diqqəti mövzu üzərində uzun müddət saxlamağa imkan verir ki, bütün bunlar mövzunun dərinə mənimsənilməsinə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev R., Nəcəfov M., Tərlov M. Təsviri incəsənət. Bakı, 1962.
2. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. Bakı, 1970.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı. Bakı, 2002.
4. Əliyeva A. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadənin xüsusiyyətləri. Metodik vəsait. Bakı, 2005.
5. Hacıyev T., Cəfərov N., Xudiyev N. Azərbaycan dili, 11-ci sinif üçün dərslik. Bakı, 2005.
6. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2014.
7. Balyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1996.

XÜLASƏ

Məqalədə üslubiyyatın dilçilik elminin bir şöbəsi kimi tədrisinin məqsəd və əhəmiyyəti açıqlanır. Elmi üslubun xüsusiyyətləri, digər üslublardan fərqi, dəqiqliyi, yığcamlığı, aydınlığı, fəhmi üslubun əsas dil vahidlərinin terminlər olması, monoqrafiya, dərslik, elmi məqalələrin dilinin elmi üsluba aid olması göstərilir. Elmi üslub mövzusunun ənənəvi və müasir interaktiv metodlarla tədrisi problemlərindən bəhs edilir.

Особенности научного стиля и методика его преподавания

В статье речь идет о стилистике как о разделе языкознания, о целях и значимости ее преподавания. Рассматриваются особенности научного стиля и его отличие от других стилей, точность, сжатость, ясность; отмечается, что главными языковыми единицами научного стиля являются термины; указывается, что язык монографий, учебников, научных статей относится к научному стилю. Затрагиваются также проблемы преподавания научного стиля с использованием традиционных и современных интерактивных методов.

SUMMARY

The peculiarities of the scientific style and methods of its teaching

The article deals with stylistics as a part of linguistics, purposes and significance of its teaching. The peculiarities of the scientific style and its difference from the other styles, its exactness, terseness, clarity are examined; it is emphasized that terms are the main language units of the scientific style; it is also noted that the language of monographs, text-books, scientific articles belongs to the scientific style. Such problems as teaching of the scientific style using traditional and modern interactive methods are touched, too.

MİFOPOETİK MODELİNİN YARANMASINDA İŞİQ MİFOLOGEMİNİN ROLU

Xanım SULTANOVA,
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

Açar sözlər: mifopoetik, işiq, yaranma, klassik, müasir.

Miflər haqqında yazılmış maraqlı tədqiqatlarla yaxından tanış olduqca belə bir qənaətlə gəlmək olar ki, miflər hər bir xalqın şüuratında yaşayan soy-kök, etnik kimlik arxetipi ilə bağlıdır. Nəsrə yazılmış əsərlərdə miflər bu və ya digər formada təzahür etsə də, poeziyada mifopoetik görüşlərdə özünü bürüzə verir. Bu da xüsusi idrak forması olaraq şeir nümunəsinin dolğun dərk edilməsinə yardım edir. Hesab edirik ki, Azərbaycan poeziyasında rast gəlinən "nur", "ışiq" sözləri xalqımızın mifik təfəkküründə mövcud olan "xoşbəxtlik odu" ilə əlaqəlidir. Ədəbiyyatda "nur" ənənəvi olaraq – "həyatverici", "həyat yaradan", "yaşadan qüvvə" mənasında işlənmişdir. Bu ənənə əsrlər boyu davam etmiş və bu gün də etməkdədir.

İlkin qaynağa bağlılıq XX əsr Azərbaycan poeziyasında A. Səhhət, M.Hadi, H.Cavid, B.Vahabzadə, R.Behrudi və başqalarının yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə əks olunmuşdur.

Həm klassiklərin, həm də müasir şairlərin bədii-estetik baxışları ilkin hissi duyum və mistik təxəyyüldən qidalanır. Şairlər öz düşüncələrinin aqli-məntiqi vasitə ilə deyil, hissi-emosional şəkildə ifadə edirlər. Mifik düşüncə tərzini emosiyalara söykəndiyindən orada məntiqdən çox təxəyyül meydanı böyükdür. Bu halda tanınmış Füzulşünas alimlərdən olan N.Göyüşovun " mifik düşüncə bir növ şairinə düşüncə kimi qəbul edilir" fikrini təsdiqlənmək mümkün deyil (1, 57-58). Bu şairinə düşüncə hər bir şairin yaradıcılığında

[fərdi düşüncə tərzini kimi aşkara çıxır. Bu baxımdan dünya ədəbiyyatı nümunələrində olduğu kimi "nur", "ışiq" mifologemi də Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında öz duyğularını əks etdirmək üçün tez- tez rast gəlinən vasitələrdəndir. Bu mifologemin köməkliyi ilə yenidən təcəssüm etdirilən dünyanın tam mifopoetik modeli yaradılır; gerçəklik poetik kateqoriyalar sistemində realizə olunur.

Nur (ışiq) mifologemindən istifadə edən hər bir şair dünyaduyumunu özünə-məxsus müxtəlif fəlsəfi fikirlərlə təqdim etsə də, bu obrazın kökü və izahı yəni də miflərə bağlıdır. Çünki İ.Vəliyevin qeyd etdiyi kimi, "insan mifdə, mif də insanda yaşayır. O, insan düşüncəsinin yaratdığı ən maraqlı fəlsəfi, bədii nailiyyətdir" (2, 17).

XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış bir sıra romantiklər kimi, A.Səhhət də dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinin tufanına sinə gərək, tarixdə Azərbaycan xalqının bədii təfəkkürünə güclü təsir göstərə bilən sənətkarlardan oldu. A.Səhhət öz ideya-yaradıcılıq axtarışlarında mürəkkəb bir yol seçdi. Daim məzmunu dəyişən bu axtarışların əsas dayaq nöqtəsi xalqın maariflənməsi idi. Azadlıq mövzusu da onun romantik poeziyasında maarif mövzusunun özünü təşkil edirdi. Şairin ruhuna nüfuz etmiş, onun ideya-estetik mahiyyətini təşkil edən bu mövzu əksər hallarda işiq, nur, günəş mifologeminin köməyi ilə ifadə olunurdu. Azadlıq mövzusu Səhhətin obrazlar sistemini də, ayrı-ayrı ifadələrin rəmzi-məcəzi mənalarnı da təyin edirdi. Onun tez-tez işlətdiyi "ışiq", "şölə", "şəms" sözləri azadlıq mövzusunun bu və ya

digər mənasını, hissəsini ifadə etmək üçün istifadə olunurdu. Bu sözlər onun şeirlərində romantik qəhrəmanın ümidlərlə, əhval-ruhiyyəsidəki nikbinliklə, inam və mübarizə eşqini səciyyələndirir.

“Aləmi islama” şeirində onun “xəstə-hal” vətəni ələcsiz deyil.

Dinlə əhvalını “sınıq sazın, / Millətə qəlbən ağlayan bacıdır. / Odlu məzmunları soyuq yazımın- / Xəstə ruhun davasıdır, acıdır” (3, 60).

Romantik qəhrəmanın təklif etdiyi “dava” – gələcəyə ümid bəsləmək, gələcək eşqi ilə yaşamaqdır. Şeirdə səslənən bu ümid notları Şəmsə (günəşə) müraciətlə tamamlanır.

*Ey sən, ey nəcmi-zahiri-dərxiab!
Oyan, artıq ürəkdə qalmadı tab.
Acil, ey şəms, qəmi-səhaibdən!
Yüksəlib dövrəyi-kamala yetiş.
Qurtar, ey sevgilim, məsəibdən,
Xubruluqda etidala yetiş.*

*Cix ki, bitsin layəli-firqatimiz,
Gül tükənsin dəməvi- hasratımız” (3, 60).*

Romantik coşqu kontekstində günəşə bu poetik müraciət arxetipik baxımdan Nur/İşıq/Günəş mifologemi ilə bağlıdır. Şairin günəşə müraciəti ilk baxışda ixtiyari poetik xitab təsiri bağışlayır. Lakin Günəşə müraciət, ondan işıq, nur şəklində kömək, mərhəmət istəmək insanların minillərin fəvqinə qalxan ritual davranış aktıdır. Qədim azərbaycanlılar əsrlər boyunca Günəşə tapınmış, “Gün çıx, Gün çıx, Kəbər atı min çıx” deyərək onu səsləmişlər. Bu cəhətdən A.Səhhətın Günəşə poetik xitabı həm də onun düşüncəsinin dərin qatlarından, mifoloji ənginliklərindən süzülüb gəlir.

A.Səhhət yaradıcılığını tədqiq edən K.Talibzadə yazır: “Digər romantiklərdən fərqli olaraq, A.Səhhətın şair “mən”i “ideal aləmə” deyil, xəyal aləminin, ümid və niyyətlərinin real gerçəkliyə, mövcud cəmiyyət hadisələrinə daha yaxından bağlanması şərait yaradır” (3,15). Onun poeziyası üçün səciyyəvi olan bu xüsusiyyəti “Yuxu” şeirində də şamil etmək olar.

Şairin lirik qəhrəmanı zülmət icarısında tənha qalmışdır. O, birdən-birə qaranlıq bir dünyadan cənnət məkana düşür. Gördüyü yuxuda rəna çəmənliləri, dörd yanında al-əlvan çiçəklərə işarə edərək, yanına gələn pərinin lütfi-nəvazişindən söz acır.

Pəri ona bir kölgəlik göstərib deyir: “Otur, bu yer sənidir”. Lakin bu xoşbəxtlik uzun çəkmir, pəri qeyb olur. Qəfildən peyda olan, şimal buludu hər şeyi alt-üst edir. Qəhrəman yuxudan dəhşət içində oyanır. Əksər xalqların mifologiyasında fəlakət əlaməti kimi göstərilən qara bulud onun da dünyasını dağıdır:

*Bir zülmətli bulud qopdu şimaldan,
Puc eylədi, dağıtdı bu cənnəti (3, 60).*

Bu şeiri onun kosmoloji strukturu, mifopoetik konstruksiyası baxımından təhlil etdikdə aşığıdakı obraz-elementləri, mifik akt-formulları görmək olur:

Xaos (xaotik durum): zülmət icarısında tənha insan;

Xaosdan kosmosun təşəkkülü: İnsanın qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya keçməsi (“cənnət məkan” obrazı);

Kosmoloji hamı: insana rəna çəmənlilərlə, dörd yanında al-əlvan çiçəkli bağ bəxş edən Pəri;

Kosmik nizamın pozulması – kaos: qəfildən peyda olan qara bulud (Azərbaycan nağıllarında qara bulud qara divdir).

Xaosdan kosmosun təşəkkülü əbədi yaşam formulu kimi: işıqlanan dan yeri.

Göründüyü kimi, şeirdə yaradılan poetik-romantik dünya, əslində, mifopoetik dünya modelinin strukturunu inikas edir.

XX əsrin romantiklərindən olan M. Hadinin yaradıcılığında da A. Səhhət kimi azadlıq mövzusu kədərli müşayiət olunsa da, bu kədər ümitsizliyə aparıb çıxarmırdı. O, bütün çətinliklər içində belə ümidlə, gələcək arzuları ilə qovuşurdu. Onun da yaradıcılığında “Nur”, “ışıq” - “həyatverici”, “həyat yaradan”, “yaşadan qüvvə” mənasını kəsb edir. Məhz bu səbəbdən M. Hadi yaradıcılığını tədqiq edən Əziz Mirəhmədov yazırdı: “Hadinin və onun müasirlərindən

coxunun diqqətəlayiq cəhəti o idi ki, ən ağır günlərdə, irticanın zülmətləri icində də onlar öz başlarının üstündəki qəm buludlarını dağıtmağa çalışmış. Gözləri yaşla dolu olanda da yenə işıq, sevinc axtarışlarından əl çəkməmişlər (3, 11).

Hadi öz poeziyasında sanki işıqlığa aparən yolların xəritəsini çizir, ali bədii-fəlsəfi fikirləri əsasatla təqdim edir:

*İstərsən əgər yurduna hürriyyətin-
nazan,*

*Düşmənləri ehraq üçün ol ataşi-suzan.
Tənvi-rəvən etməyə ol nuri-firuzan,
Dillərdə bu gün olmalı bir əzmi-
xüruşan... (4, 7)*

Cəngi əhvalı səfərbər edən şahidlik və qəhrəmanlıq ruhu ithaf edilən bu şeirdə düşmənləri məhv etmək üçün “ataşi-suzan” (yandıran atəş), Vətəni azadlığa aparmaq üçün “nuri- firuzan” (nur) olmağı məsləhət görür.

Ümumiyyətlə, şeiriyyət aləmi özü şairin təfəkküründə nurdan, işıqdan yoğrulub. Onun poeziya bəyanatı öz konkretliyi ilə fərqlənir:

*Nədir bilirsiniz şeir? Nurdən məstur,
Xəyal gülşəninin nuridir bu zadəyi-nur
(4, 8).*

Şair şeiri nurdan yazılmış, xəyal gülşəninin nurundan yaranmış övladı hesab edir. Şeir “nurdən məstur” olması hərfi anlamda “sözün işıqdan yaranması” deməkdir. Bu, birbaşa irfani-mifoloji kosmoqoniya (yaradılış) ilə bağlıdır. Yaradılışın başlanğıcında kaos durur. Kosmos – işıq, nur, həyat kaosdan təcəllə edir. Təcəllənin əsasında söz durur. Bu baxımdan, şeirin “nurdən məstur” olması kosmoqonik akt-formul kimi Azərbaycan poetik düşüncəsinin bütün tarixini çevrəlayır. Bu akt-formulda müxtəlif epoxaların düşüncə tərzləri bir-birinə laylanıb:

Mifoloji lay: İlk əcdadın sözlə adlandırma yolu ilə dünyanı yaratması;

Dini lay: Allahın varlıq aləmini sözlə xələf etməsi;

Təsəvvüfi-irfani lay: sözün yaradılış aləminin mahiyyətində durması;

Mifoloji lay: İlk əcdadın sözlə adlandırma yolu ilə dünyanı yaratması;

Dini lay: Allahın varlıq aləmini sözlə xələf etməsi;

Təsəvvüfi-irfani lay: sözün yaradılış aləminin mahiyyətində durması;

Bədii-poetik lay: şeirin nurdan yaranması metaforası.

Göründüyü kimi, M.Hadinin yaratdığı “Şeir nurdən məstur olması” metaforası varlıq aləminin yaranmasının Azərbaycanlı düşüncəsindəki bütün epoxal-ideoloji qatlarını özündə qovuşdurmaqla birbaşa mifoloji düşüncə layına bağlanır.

XX əsrin əvvəllərində A.Səhhət, M.Hadi yaradıcılığında izlənilən “nur”, “ışıq” mifologemi ənənəsi əsrin sonunda R.Behrudi yaradıcılığında daha mükəmməl tərzdə təzahür edir. O, “ışıq”, “nur” mifologemini obrazlı şəkildə poeziyaya gətirərək türk mifologiyasında insanın ilkin yaradılışı haqda mövcud olan miflərə yeni həyat verir. Müstəqillik dövrünün keşməkeşlərindən baş acmağa can atan şair üçün “ışıq” ilk yaradılış mənbəyi, inanc və and, günahsızlıq nöqtəsi olduğu kimi eyni zamanda insanların öz əməllərinə görə hesabat verəcəkləri son dayaq yeridir.

Şairin fikrincə, işıq türk xalqlarının ilkin körpəlik dövrünün mifik düşüncə tərzinin əsas ünsürlərindən biridir. O, ilk insanlara analıq edən qadının mavi işıqdan doğulmasına yaradılış məsələrimizdə Tanrının özünün göyün yeddinci qatında özü üçün yaratdığı aləmin bir nur, bir işıq aləmi olmasına, oğuz dastanlarının qəhrəmanı Oğuzun üzünün mavi, bədəninin işıqlı və nurlu olmasına, onun oğullarını qəhrəmanlığa aparən Boz qurdun da günlərin bir günündə Oğuz xanın çadırına doğan mavi işıqdan doğulmasına inanaraq xalqımızın dilində işığın müqəddəsliyini göstərən “ışıq haqqı” andına xüsusi ehtiramla yanaşır.

İşıq onun lirik qəhrəmanının “canı”, “ürəyinin yağı”, “gözünün qarası”, “anasının üzünün nuru”, “ bacılarının sevgilisi”, “qardaşlarının yarası”dır:

Çanım işıq, gözüm işıq!

Gözüm – işıq, üzüm işıq.

Necə vaxtdır nur içində – sözüm işıq.

Ürəyimin yağı,

Gözlərimin qarası işıq!

Anamın üzünün nuru, Bacılarımın sevgilisi,

Qardaşların yarası,
Yurdumun birər-birər
Parası işıq! (5, 44).

Şair hesab edir ki, işığın nuruna boyanmayan insan qəhrəmanlıq göstərməyə qabil deyil:

Canım işıq, gözüm işıq!
Öz nurunla boyamadın hər igidi (5, 44).

Dövrünün ictimai-siyasi hadisələri ilə əlaqədar olaraq onun şair ruhunun yeganə tapındığı, giley və and yeri işıqdır.

Mavi işıq,
Dünya bizə düşmən olub,
Bəxtimizdən üz çevirib.
Təkcə sənə
Tapınmışıq
İşığ, işıq!.. (5, 44).

Eyni zamanda işıq şairin təfəkküründə Tanrının, xalqı naminə qan tökmüş qəhrəmanların ruhunun, Vətən torpağının ümumiləşdirilmiş və nə vaxtsa borcunu yerinə yetirmədiyinə görə qarşısında hesabət verməyə utandığı müqəddəs anlayışdır:

Canım işıq, gözüm işıq,
Bu gün səndən utanıram
İşığ haqqı, işıq, işıq!
Qorxuram ki, bir gün gələ,
Göydən enib soruşasan,
Səni necə yaratmışıq? !
Canım işıq, gözüm işıq,
İşığ... İşığ... (5, 45)

Şairin lirik qəhrəmanının ən böyük təsəllisi həyatda "nur"u görüb, "nur"u sevənlərdir. Çünki onun fikrincə, "nur" dünyanı, bəşəriyyəti pisləkdən, rəzillikdən xilas edən yeganə paklıqdır:

Təkcə sən bilirsən
O nur da, Gürşad da sənə bəllidir.
Mənimtək o nuru görüb sevməyin,
Ruhuma ən böyük bir təsəllidir (5,

180).

Aparılan araşdırmaya əsasən, dünya

mifologiyasında işlədilan "nur", "ışığ" anlayışları Azərbaycan xalqının yazılı və şifahi ədəbiyyatında olduğu kimi poeziya nümunələrində də mənə kəsb edən mifologem kimi istifadə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Göyüşov N. Füzuli: düşüncə və ruhun poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
2. Yəliyev İ. Mif: keçmişdən gələcəyə. Bakı: Nurlan, 2013.
3. Səhhat A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005.
4. Hadi M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Behrudi R. Turan - ruhu sözlərində çırpan ölkə. Bakı: Azərtaş, 2010.

XÜLASƏ

Məqalədə XX yüzlil Azərbaycan poeziyasında mifoloqemlərin istifadə olunması, xüsusilə işıq/nur mifoloqemina daha tez-tez müraciət olunması problemi araşdırılır. Müxtəlif cərəyanların şairləri tərəfindən bu mifoloqemin işlənməsi bazası əsasında nəzəri cəhətdən tədqiqat aparılır.

РЕЗИМЕ

Роль мифологемы свет (озарение) в становлении мифопоэтической модели
В статье рассматриваются проблемы, касающиеся использования мифологем в азербайджанской поэзии XX века, в частности частое обращение к мифологеме свет (озарение). Разрабатываются теоретические основы, на которых базируются использование этой мифологемы поэтами различных направлений.

SUMMARY

The role of myths light (illumination) in the development of model mythopoetic
In this article the problems are concerned which are used in the mythology of the Azerbaijan poetry of the 20th century especially permanent using of the world light (illumination). The poets of various trends use these theoretical foundations.

ABDULLA ŞAIQIN YETİRMƏLƏRİNDƏN VƏ TƏDQIQATÇILARINDAN EŞİTDİKLƏRİM

Məhəmməd BAHARLI

Azərbaycanın çox görkəmli inqilab yolu ilə hakimiyyətə gəlmiş yazıçı və şairlərindən biri olan Abdulla Şaiqin (1881-1959) doğumundan 135 il keçir. Mən onun doğumunun 100 illiyinin necə böyük təntənə ilə qeyd olunduğunun şahidiyəm. Mirzə Fətəli Axundzadə adına Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında təşkil edilən yubiley tədbirində əsərlərini hamının sevgə-sevgə oxuduğu bu ölməz sənətkarla bağlı yazdığım bir jurnal məqaləsinə İrandan Rza Pəsfər adlı nəşriyyat işçisinin göndərdiyi məktubun xatırlanması mənim üçün də ən xoş məqamlardan biri idi. Mən həmin məqalədə Abdulla Şaiqin yetirmələrini, tədqiqatçıları tapıb danışdırmış, təəssüratlarını öyrənmişdim. O vaxtdan uzun illər ötür. Bəlkə də hamısı haqq dünyasındadır. Mənə məqaləmlə bağlı məktub göndərən Abdulla Şaiq barədə oxuduqlarımdan bir Azərbaycan türkü kimi qürur duyduğunu bildirən, beş-altı yazışmamızdan sonra, necə deyərlər, yoxa çıxan Rza bəy də həminin. Həmin illərdə o, gənc idi. Lakin İranda inqilabdan sonra Sovetlərə gözlənilmədən münasibətin kəskinləşdiyi bir ab-hava hökm sürürdü. Həqiqətən belə idi ki, yenidən

inqilab yolu ilə hakimiyyətə gəlmiş islamçıların yaratdıqları respublikanı Moskva hökuməti kommunistlərin və onların tərəfdarlarının əlləri ilə devirmək istəyirdi. Bu məqsədlə də Azərbaycandan İrana xüsusi adamlar göndərilmişdi. O vaxt Sov.İKP MK-nın katibi işləyən Krilenkonun diplomat oğlu bu sirrin üstünü açmış, o tayda tuthatut başlamışdı. Nə qədər şübhəli adamlar, bu tayla əlaqələri olanlar məhv edilmişdi. Hətta islam inqilabının azərbaycanlılar üçün gətirdiyi mətbuat azadlığına, açılan milli məktəblərin fəaliyyətinə son qoyulmuşdu. Məhz belə bir vaxtda mənim Rza Pəsfərlə əlaqələrim kəsildi, məktublarım cavabsız qaldı, elə bil ki, belə bir adam yox imiş.

Azərbaycan Xarici Ölkələrli Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin sədri, xalq şairi Nəbi Xəzridən mənə məktublaşdığım adamı tapmaqda köməklik göstərməsini xahiş edəndə demişdi: "İndiki vəziyyətdə bu mümkündürmü? Onu təhlükə altında qoymazsanmı?"...

Nə isə...

İstəyirəm həmin təəssüratlara qayıdaq. Çünki bu da bir tarixdir və onlarda yeni nəsil üçün öyrənilməsi

çox şey var.

“Əziz balalarım!

1901-ci ildə müəllimliyə başladığım ilk günlərdən mən qarşıma bir məqsəd qoymuşdum: xalqımın bala-larını vətənpərvər ruhda böyüdü-m, onları mədəniyyətimizlə, ədəbiyyatı-mızla bacardığım qədər yaxşı tanış edim. Çünki mən gənclərə, öz şagird-lərimə xalqımızın gələcəyi kimi baxar-dım. Həqiqətən, onların çoxu sonralar Azərbaycanın ən adlı-sanlı adamları oldu.

Əziz balalar, siz də bizim gələcəyimizsiniz. Azərbaycan xalqının başını uca etmək üçün, onun həmişə mədəni xalqlarla bir sırada getməsini təmin etmək üçün siz elmə, onun müxtəlif sahələrinə yaxşı bələd olmalı-sınız. Bunun üçün isə yaxşı oxumaq, hər gün oxumaq, müntəzəm oxumaq lazımdır.

Xalqımızı sevin, yaxşı oxuyun, dövrümüzün mədəni, irəli getmiş adamları olun. Qoca bir müəllim, saç, saqqalı ağarmış bir yazıçı öz sevimli balaca vətəndaşlarına bundan başqa nə arzu edə bilər!!!

14.03.1958. A.Şaiq”.

Böyüməkdə olan nəslə müraciətlə Bakıdakı 199 nömrəli məktəbin fəxri xatirə albomuna yazılmış bu sözlərin müəllifi Abdulla Şaiq Azərbaycanın görkəmli pedaqoqlarından və ədiblərindən biri idi. O, bütün ömrünü böyüməkdə olan nəslin təlim-tərbiyəsi işinə sərf etmiş və özü demişkən, bəhrəsini də görmüşdü. Belə ki, A.Şaiqin yetirmələrindən çoxu vətənin

ən layiqli övladları olmuş, öz müəllimlərinin xələfləri kimi onun bütün ümidlərini doğrultmuşdur. Mən A.Şaiqin həmin yetirmələrindən, habelə pedaqoji və bədii irsinin tədqiqatçılarından bir neçəsi ilə söhbət edib aşağıdakıları öyrənmişəm.

Görkəmli pedaqoq və ədibin şagirdi olmuş akademik Azad Əfəndiyev:

-Müəllim olmaq, mən deyərdim ki, sözün əsl mənasında xoşbəxtlik və səadətdir. Bu şərtlə ki, A.Şaiq kimi müəllim olasan, yəni mehriban, qayğıkeş, tələbkar və yüksək dərəcədə savadlı.

A.Şaiq çoxlarının müəllimi idi. Şübhəsiz ki, dərslər dediyi adamların hamısına əziz olmuş, əziz olaraq da qalır. O, həqiqətən, xalq müəllimi idi. Yəni onun auditoriyası o qədər geniş idi ki, səsini bütün xalq eşidirdi. Abdulla Şaiq maarif yoluna çıxarmaq istədiyi xalq ilə həm mətbuat vasitəsilə danışırdı, ona öz ürək sözlərini çatdırırdı, həm də dərslər deməklə Azərbaycan balalarını bilikliyəndirirdi. Abdulla müəllim çalışırdı ki, biz şagirdlərinə həyatı yaxından tanıtsın, onu necə gözəlləşdirməyin yollarını öyrətsin. Mən bu dediklərimi əsaslandırmaq üçün fakt gətirmək fikrində deyiləm. Çünki faktlar olduqca çox və bir-birindən maraqlıdır. Həm də bu barədə vaxtilə mətbuatda geniş bəhs etmişəm. Ümumi şəkildə demək istəyirəm ki, Abdulla Şaiqin bir müəllim kimi qüdrəti onda idi ki, dərslər dediyi şagirdlərə nə üçün elm və mərifətə

yiylənməyin sirlərini açır, onlarla necə işləməyin yollarını bildirirdi.

Abdulla Şaiq yaxşı başa düşürdü ki, böyüməkdə olan nəslə layəqətli nəsil kimi yetişdirməkdə valideynlərlə, ictimaiyyətlə əlaqəni genişləndirmək, hətta onların özləri ilə ciddi məşğul olmaq lazımdır. Məhz buna görə də o, məktəbləri əhatə edən mühiti daim öyrənməyə, ona dərinlən təsir göstər-məyə çalışırdı. Bu sahədə Abdulla Şai-qin köməyinə onun ədəbi yaradıcılıqla məşğul olması da çatırdı.

Abdulla Şaiqin pedaqoji irsinin tədqiqatçısı, pedaqoji elmlər dok-toru, professor Camal Əhmədov:

-Öz pedaqoji və ədəbi fəaliyyəti ilə vətən övladlarına xidmət göstərmiş A.Şaiqlə haqlı olaraq fəxr edirik. Onun pedaqoji fəaliyyəti ədəbi yaradıcılığı ilə də qaynaq-qaynaqlı idi ki, bunların birini digərindən ayrı təsəvvür etmək çox çətindir. A.Şaiq öz bədii əsərlərində mühüm pedaqoji problemlər qaldırır və həll edirdi. Sonra həmin əsərlərdən yeri gəldikcə müəllimlik işində geniş istifadəyə çalışırdı. Onun əsərləri əsl əxlaq və tərbiyə, estetik zövq mənbəyidir.

Abdulla Şaiq müəllimlik sənətini yüksək qiymətləndirir və bu barədə belə yazırdı: “Hər şeydə istedad lazım olduğu kimi, müəllimlikdə də istedad olmalıdır”. O, belə istedadlı müəllimlərlə müntəzəm əlaqə saxlayır, onların pedaqoji fəaliyyətini təhlil edir, mütərəqqi fikirlərinin təbliğinə səy göstərirdi.

Azərbaycan müəllimlərinin klas-

sik irsi öyrənmək işinə kömək məqsədilə A.Şaiq hərdən tədqiqat da aparır, elmi qənaətlərini dərsləklərə salır, məktəbə gətirir və müəllimə onun necə öyrədilməsi barədə metodik tövsiyələr verirdi. Onun müəlliflə-rindən biri olduğu “Ədəbiyyatdan iş kitabı” bu baxımdan indi də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

İstər həmin dərsləri, istərsə də bir çox bədii əsərləri, məsələn, “Uşaq göz-lüyü”, “Gözəl bahar”, “Gülzar”, “Gül-şən-ədəbiyyat” və başqaları uzun müddət tədris vəsaiti kimi müəllim-lərin diqqətini cəlb etmişdir.

A.Şaiqin bədii əsərlərində yeri böyüməkdə olan nəslin mənəvi tərbiyəsi tuturdu. Elmi dünyagörüş, beynəlmillətçilik, vətənpərvərlik, dostluq, milli ənənələrə sədaqət onun gənc nəsle aşılamaq istədiyi və bütün həyatını sərf etdiyi amal idi. Ona görə də Abdulla Şaiq bu gün də bizim müasirimizdir. Onun bədii əsərləri, pedaqoji fəaliyyəti müəllimlərimiz üçün əsl məktəbdir.

Abdulla Şaiq mənə dərslər deməmişdir. Lakin mən ondan həyat dərsləri, yaradıcılıq dərsləri almışam. Onun orta məktəb dərsləklərinə salınmış şeirləri, oxucular arasında geniş yayılmış hekayələri və digər əsərləri həmişə bizim ürək həmdəmimiz, dilimizin əzbəri olmuşdur. Biz A.Şaiqi əvvəl-əvvəl uşaq yazıçısı kimi tanımış, son-ralar isə böyüdükcə onu gəncliyin ən sevimli sənətkarlarından biri kimi qəlbimizdə yaşatmışıq. “Keçi”, “Xoruz”, “Uşaq və dovşan” kimi

şeyrləri, “Gözəl bahar”, “Məktub yetişmədi”, “Köç”, “İldırım”, “Xasay” əsərləri, o cümlədən “Araz” romanı yazımızdan çıxarmı?! Bu əsərlərin hər biri həmişə tərəvətli olmaqla bərabər, gənc nəsilə xoş duyğular, həyat ehtirası, mübarizlik hissi oyadır və onun tərbiyəsinə xidmət edir.

Abdulla Şaiqin yetirməsi olmuş Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti rəyasət heyətinin sədri, respublikanın xalq artisti Şəmsi Bədəlbəyli:

-Böyük yazıçı və dramaturq, müəllim və tərbiyəçi A.Şaiqi həmişə ehtiram və hörmətlə xatırlayıram. Onun Azərbaycan mədəniyyətinin, xüsusilə Azərbaycan uşaq teatrının yaranmasında və inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Abdulla Şaiq özünün pədaqoji fəaliyyəti dövründə qazandığı bilik və tərbiyəçi bacarığını, təcrübəsini gənc nəslin vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyələnməsinə, böyüməsinə həsr etmişdir. Bu məqsədlə o, bir-birinin ardınca “Xasay”, “El oğlu”, “Vətən”, “Ana”, “Fitnə”, “Nüşabə”, “Bir saat xəlifəlik” və s. əsərlərini yazmışdır. Bu əsərlər Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrının repertuarında uzun müddət yaşamış, gənc nəslin təlim və tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Həmin əsərlərin tamaşaya hazırlanması prosesinin isə teatrın aktyor truppasının sənətkarlığının artmasında, püxtələşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Uşaq psixologiyasına gözəl bələd olan A.Şaiq teatr üçün dram əsərləri

yazmadan əvvəl uşaqların həyatından bəhs edən bir çox şeir, poema, nəsr əsərləri də yaratmışdır ki, bu əsərlərdə gənclərin təlim-tərbiyə məsələləri əsas mövzu kimi işıqlandırılmışdır.

A.Şaiq Gənc Tamaşaçılar Teatrında tərbiyəçi müəllim, teatrın pədaqoji hissə müdiri vəzifəsində də işləmişdir. Təsadüfi deyildir ki, məşhur tənqidçi V.Q.Belinskiyin “Tərbiyə böyük işdir. O, insanın taleyini təyin edir” kəlamını özünün pədaqoji fəaliyyəti üçün epigraf kimi qəbul edən A.Şaiq tərbiyəni son dərəcə yüksək dəyərləndirmişdir. O, konkret olaraq, tərbiyəyə belə qiymət vermişdir: “Həm pədaqoji fəaliyyətim, həm də əsərlərimlə mən gənc nəslə yeni ruhda tərbiyə etmək – ona mədəniyyətimizi, dil və ədəbiyyatımızı öyrətmək məqsədini qarşıma qoymuşam”. Əlbəttə, ədib bu məqsədinə tam nail ola bilməmişdir. Onun Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrında tamaşaya qoyulan bir neçə pyesinin uğurlu səhnə həlli bunu bir daha sübut edir.

Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrı da böyük ədib A.Şaiqin yaradıcılığına müraciət etmişdir. “Nüşabə”, “Fitnə” pyesləri tamaşaya hazırlanmış və müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirilmişdir.

Məşhur maarifpərvər Mirzə Cabbarın Abdulla Şaiqlə dostluq əlaqələrini, xüsusilə necə məktublaşmalarını tədqiq etmiş filologiya elmləri namizədi Kövsər Tariverdiyeva:

-Görkəmli müəllim, böyük dramaturq A.Şaiq Azərbaycan teatr sənətinin gözəl təbliğatçılarından biri, teatrın və aktyorların yaxın dostu və məsləhətçisi idi.

A.Şaiq dostluğu yüksək qiymətləndirən mehriban və qayğıkeş yoldaş idi. Xalq müəllimi Mirzə Cabbar Abbas oğlu Məmmədzadənin ona yazdığı məktublarında (Azərbaycan MDƏİA, A.Şaiq fondu, 126, siyahı 2, iş № 144) bu səmimiyyətindən daha geniş bəhs edilir.

Məktublardan öyrənirik ki, Abdulla Şaiq və Mirzə Cabbar arasındakı dostluq kağız üzərində olan dostluq deyil, iş və əməllə təsdiq edilmiş ideya dostluğu idi. Bu iki qabaqcıl ziyalı daim bir-birinə yardım əlini uzatmış, bir-birinə böyük qayğı ilə yanaşmışdır. Mirzə Cabbara yazdığı məktubların birində Şaiqin ona müraciətlə işlətdiyi “Mən, sən – ikimiz də bir canıq” ifadəsi ibrətamizdir. Bu dostluq Mirzə Cabbar vəfat edincəyə qədər məhəbbət və hərarətlə davam etmişdir.

Dövlət mükafatı laureatı, ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev:

-A.Şaiq gözəl pədaqoq və ədib olduğu qədər də gözəl insan idi. O, bütün ömrünü gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə ona görə böyük şövqlə sərf edirdi ki, həmin nəslə gələcəyin qurucusu kimi baxırdı. A.Şaiq gələcəyi və

gəncləri çox sevirdi. Bu sevgiyə görə idi ki, onu tez-tez uşaq və gənclərin arasında görmək olurdu.

Bir dəfə Abdulla Şaiqin məktəblilərlə görüşündə mən də iştirak etdim. Həmin görüş Bakıdakı 199 nömrəli məktəbdə keçirilirdi. 1958-ci ilin söhbətidir. O vaxt, mənim yadımdadır ki, A.Şaiq xəstə idi, lakin buna baxmayaraq, məktəblilərin görüşünə gəlmişdi; özü də böyük həvəslə gəlmişdi. Xəstəliyini bürüzə verilmədən şagirdlərlə elə həvəslə və mehribanlıqla söhbət edirdi ki, sanki bu söhbəti onun üçün ən şəfəli məlhəm idi. Şagirdlər böyük maraqla onu dinləyir, suallarına cavab alırdılar. Abdulla Şaiqin hər kəlməsi gənc nəslə gözəl insanlığa, vətəni dərin məhəbbətlə sevməyə, biliklərə həvəslə yiyələnməyə çağırış idi. “Qoca bir müəllim, saçlı, saqqalı ağarmış bir yazıçı” balaca vətəndaşlara ən gözəl arzularını diləyirdi. O, həmin arzularını məktəbdə saxlanılan fəxri xatirə albomuna da yazdı...

... Gözəl pədaqoq, gözəl ədib, gözəl insan Abdulla Şaiq yaratdığı əsərlərlə, qoyub getdiyi unudulmaz xatirələrlə bu gün də gənc nəslə nəcibliyə, vətənpərvərliyə, elmə çağırır, balaca vətəndaşların təlim-tərbiyə yolunda öz xələfləri ilə çiyin-çiyinə addımlayır.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTI:
ANAR
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV

Ünvan: Bakı-10, Dilərə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 1608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09. Faks: 498-55-33.
E-mail: mehemed-baharli@mail.ru
Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şerti çap vərəqi 6,3.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisenzia V 236.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
"Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərc olunması tövsiyə edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur.
Çapa imzalanıb 30.06.2016.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalına məqalə göndərən müəlliflərin nəzərinə

Jurnalın yaradıcı heyəti müəlliflərə əvvəlcədən təşəkkür edir və məqalələr hazırlanarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğunu bildirir:

1. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən elmi-metodik məqalələr dərc olunur.

2. Məqalələrin məzmunu jurnalın profilinə uyğun olmalı, problemin aktuallığı, elmi və praktik dəyəri, irəli sürülən nəzəri ideyalardan təcrübədə istifadə imkanları öz əksini tapmalıdır.

3. Məqalə yazı və elektron formasında (maqnit diskləri – 1,44 MB, CD, fləş) qəbul edilir. Materialın həcmi 6 səhifədən az, 15 səhifədən çox olmamalı (A-4 formatında, interval – 1,0; şrift – Times New Roman, ölçü – 12pt), Microsoft Word proqramında yığılmalıdır (Word – 98 və sonrakı versiyalarda).

4. Məqalənin adı və xülasəsi (4-8 sətirlik, interval – 1, ölçüsü – 12pt) bir-birinin eyni olmaqla üç dildə - Azərbaycan, ingilis, rus dillərində, mətni isə bu dillərin birində verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olunmalı, bu zaman son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməli, ədəbiyyatlar mətnədə rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli, məsələn, [1] və ya [1. s.109] kimi işarə olunmalıdır.

6. Məqalədə müəllifin adı, soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, rütbəsi, əlaqə telefonu, vacib hesab etdiyi digər məlumatlar göstərilməlidir.

Müəllifin şəkli fotokağızda və ya elektron formada ola bilər.

7. Məqalə redaksiyaya ya şəxsən təqdim edilməli, ya sifarişli məktub şəklində poçtla göndərilməli, ya da e-maile ötürülməlidir.

8. Hər bir məqalədə müvafiq indeks və ya kodlar, habelə xülasələrin yazıldığı üç dildə açar sözlər verilməlidir.

9. Material seçilərkən jurnalın redaksiya heyətinin və yaradıcı əməkdaşların müzakirələrindən sonra dərc olunması tövsiyə edilən, mövzu baxımından aktualıq kəsb edən, həmin sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin müsbət rəyi olan yazılara üstünlük verilir.

10. Dərc olunmayan yazıların orijinal variantı redaksiyada saxlanılır.

11. Məqalələrin çapı üçün müəlliflər pul ödəmir və onlara qonorar verilmir.